

d'Hooghe Noene van midden Bronstijd tot volle Middeleeuwen. Archeologisch onderzoek in een verkaveling langs de Zandstraat te Varsenare (gem. Jabbeke, prov. West-Vlaanderen)

Yann Hollevoet

1 Inleiding

De jongste jaren zijn op verschillende plaatsen in de grenszone van Polders en Zandstreek tussen Oudenburg en Brugge vroegmiddeleeuwse nederzettingen contexten onderzocht. Aanvankelijk concentreerde het onderzoek zich in de westelijke helft van het gebied met vooral sites te Roksem en Zerkegem¹. In 1995 verplaatste het zich groten-deels in de richting van Brugge met de opgraving van nieuwe vindplaatsen te Varsenare en Sint-Andries². Daarnaast waren in 1992, bij het onderzoek van bewoningsresten uit de volle Middeleeuwen langs de Meersbeekstraat in de Jabbeekse deelgemeente Snellegem, ook sporen van een kleine vroegmiddeleeuwse bewoning aan het licht gekomen³.

De site van Varsenare *d'Hooghe Noene* werd aangesneden bij infrastructuurwerken voor de inplanting van een residentiële verkaveling langs de Zandstraat, in april 1995. Bij de opgraving van een deel van de toekomstige verkaveling kwamen niet alleen resten van middeleeuwse bewoning aan het licht, maar ook structuren uit de metaaltijden en een aantal Romeinse sporen. Vooral de vroegmiddeleeuwse sporen komen hier aan bod. Ze laten toe het beeld, verkregen door het onderzoek in het Oudenburgse, aan te vullen en te nuanceren.

2 Het terrein

De vindplaats bevindt zich op het grondgebied van de Jabbeekse deelgemeente Varsenare, zowat 800 m ten oosten van de Mauritiuskerk (fig. 1: 1)⁴. Langs noordelijke kant paalt het terrein aan de Zandstraat (fig. 1: 2), een verkeersas waarvan verondersteld wordt dat deze teruggaat op een Romeins wegtracé dat de nederzetting van Oudenburg met het Brugse verbond⁵. Bodemkundig is het gebied gelegen op een complex van dekzandruggen; de gronden zijn er doorgaans hoog en droog⁶. Ter hoogte van de vindplaats bevinden de Polders zich zowat 1500 m meer noordwaarts (fig. 1: 3). Gelet op de relatief hoge ligging van de zone, was deze plaats in de volksmond gekend onder de naam *den hooghen noene*⁷.

Vóór de inplanting van de verkaveling was het terrein *grosso modo* in twee grote delen opgesplitst. Terwijl de westelijke helft nog werd gebruikt als akkerland, weide en/of boomgaard, maakte het oostelijke stuk deel uit van het park rond het in 1937 gebouwde kasteeltje *Santa Maria* van baron de Crombrughe de Loringhe, op de hoek van de Zandstraat en de De Manlaan⁸. Langs westelijke kant werd dit parkterrein plaatselijk begrensd door een brede gracht. Deze liep tot vlakbij een serre die ten behoeve van de verkaveling werd afgebroken. Een tweede serre bevond zich langs de Zandstraat, op het aangrenzende terrein.

3 De opgraving

Begin april 1995 werd begonnen met de infrastructuurwerken in de toekomstige verkaveling. De aanleg van het rioleringsnet kon niet systematisch worden opgevolgd; bij een controle van de werf werden nauwelijks archeologische sporen waargenomen. Deze kwamen pas in grote getale aan het licht bij het uitgraven van de weggroef (fig. 2). Toen bleek ook dat reeds heel wat sporen

¹ Omtrent deze vondsten zie onder meer Hollevoet 1995.

² Vindplaatsen achter de vroegere vrouwengevangenis Refuge en te Molendorp; over het onderzoek aan de Refuge zie Hillewaert 1997 en Hollevoet & Hillewaert 1997-1998.

³ De vroegmiddeleeuwse sporen komen aan bod in Hollevoet 1992b, 221-223.

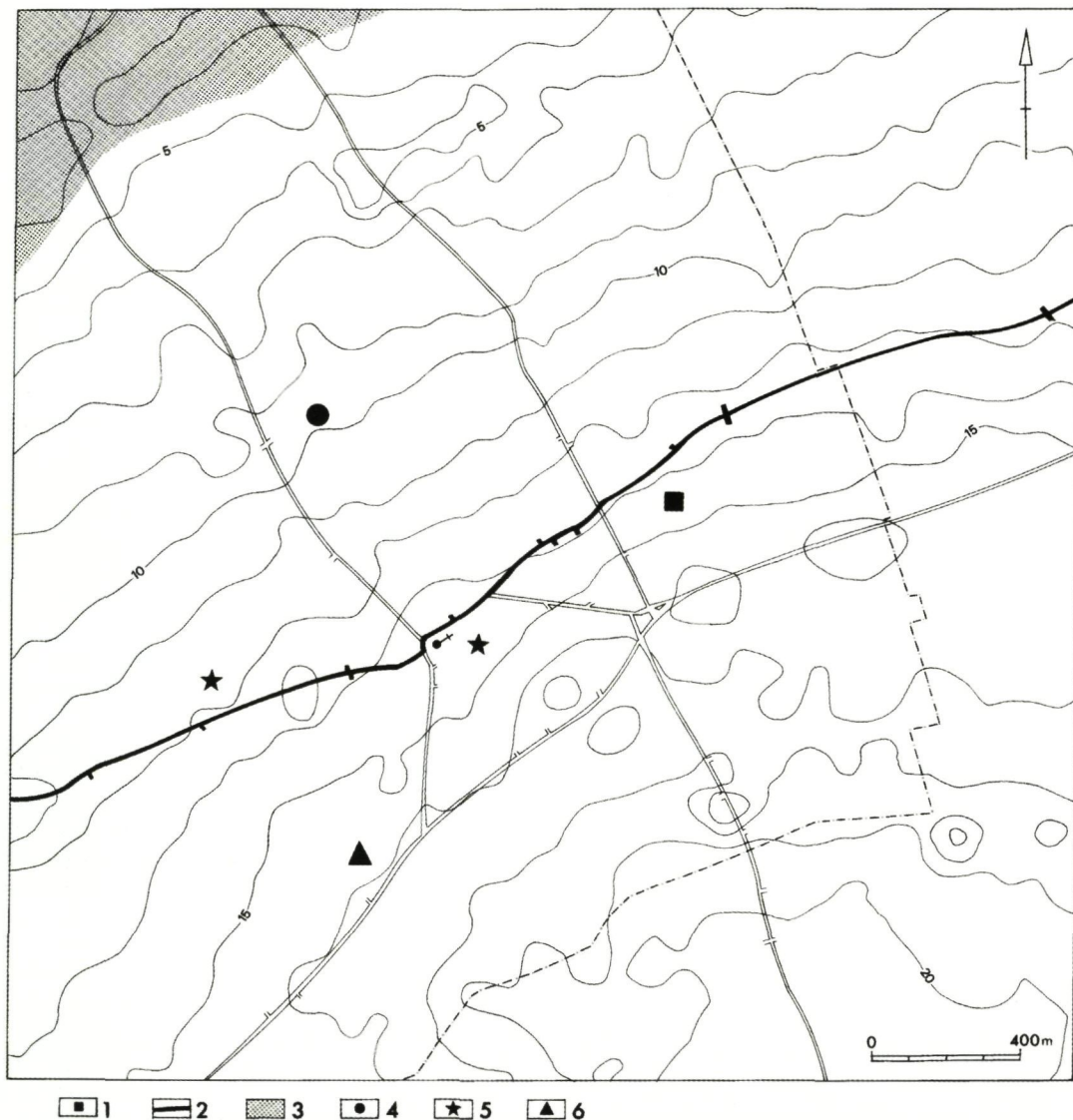
⁴ Kaartblad Oudenburg-Jabbeke 12/3-4; 209,92/64,90.

⁵ Dens & Poils 1914 1919; Thoen 1978, 75.

⁶ Kaartblad Houtave 22E, ZbG - droge zandgrond met verbrokkelde humus of/en ijzer B horizont. Voor een meer landschappelijke ligging zie kaartblad Oostende van de geomorfologische kaart van België - 3.1.1.c, dekzandfront.

⁷ Pollet & Helsen 1933, 74, nr. 209.

⁸ Franchoo 1985, 194.

1 Lokalisatiekaart van de vindplaats. 1. De vindplaats d'Hooghe Noene. 2. De Zandstraat. 3. De polders. 4. Veronderstelde vindplaats van de IJzertijdvondsten uit 1917. 5. Romeinse vondsten langs de Zandstraat. 6. Vroegmiddeleeuwse sporen aangetroffen bij rioleringswerken in de verkaveling Ten Bogaerde.

Location map of the site. 1. The excavated site. 2. The Zandstraat. 3. The polder area. 4. Assumed location of Iron Age features found in 1917. 5. Roman finds along the Zandstraat. 6. Early medieval settlement-features found in the housing estate Ten Bogaerde.

waren aangetast bij het plaatsen van de hoofdriool en de huisaansluitingen. De sporen concentreerden zich vooral in de noordelijke helft van de wegkoffer. Voor de planning van het onderzoek op de aanpalende terreinen werd onmiddellijk contact gezocht met het Jabbeekse gemeentebestuur, de verkavelaars en particulieren die reeds een optie hadden genomen op bepaalde loten. De opgravingen gingen van start begin augustus 1995 en duurden een zestal maanden.

In westelijke richting werden vier percelen (loten 2, 3, 4 en 5) volledig onderzocht, tot op circa 1m van een betonnen afsluiting die de grens vormde tussen de verkaveling en de tuintjes achter de woningen langs de Zandstraat (fig. 3). Op het per-

ceel palend aan de Zandstraat (lot 1) werden slechts op twee plaatsen aanvullende waarnemingen verricht; het vermoeden bestond dat men dit gebied bij de afbraak van een serre sterk had verstoord. Bij het onderzoek bleek verder dat een groot deel van het betrokken lot gelegen was ter hoogte van een verdwenen aarden wegtracé en dat heel wat sporen verdwenen waren bij het uithollen van de weg. In het stuk palend aan de toegangsweg was de bouwlaag bijzonder ondiep; heel wat archeologische sporen waren in een vrij recent verleden door het ploegen aangetast (fig. 4). Meer zuidelijk werd lot 6 ook niet helemaal opgegraven; drie proefsleuven lieten wel toe enig inzicht te verwerven in het verdere verloop van een aantal sporen.

2 *Vroegmiddeleeuwse paalsporen in het wegracé.*
Early medieval postholes in the road trench.

Even ten zuiden van de plaats waar de nieuwe weg een knik maakte in oostelijke richting (lot 21) was de mogelijkheid tot opgraven beperkt door de aanwezigheid van een betonnen waterput; bij de plaatsing van dergelijke putten – opgebouwd uit betonnen ringen, waarvan de diameter toeneemt naar onderen toe – kan de verstoring veroorzaakt door de aanleg ervan aanzienlijke proporties aannemen, gelet op de diepte die moet gehaald worden. In deze sector concentreerde het onderzoek zich dan ook op een zone van een 10-tal m breed, aansluitend op het toekomstige voetpad.

De opgravingen in de oostelijke zone – het vroegere stuk park – werden sterk bemoeilijkt door de resten van de vroegere begroeiing. Op sommige

plaatsen had men het wortelstelsel van de bomen mechanisch verwijderd. Op andere plaatsen was de vegetatie daarentegen slechts oppervlakkig weggenomen. Bij het mechanisch afgraven van de bovenste laag werden de nog aanwezige wortelkluiten van grote bomen niet uitgetrokken; pas nadat het grondplan volledig was ingetekend en de sporen opgegraven, werden deze verwijderd met het oog op de detectie van aanvullende sporen, doorgaans de resten van diepe paalkuilen (fig. 5). In enkele gevallen diende men evenwel rekening te houden met bomen die niet geveld mochten worden; deze bevonden zich meestal op de plaats van de toekomstige perceelsgrenzen (fig. 6). Tenslotte waren de meeste archeologische sporen in de parkzone sterk doorworteld. Toch was het uiteindelijk mogelijk de loten 12, 14 en 16 over hun totale oppervlakte te onderzoeken.

Gelet op de uiteindelijke bestemming van de terreinen waar de opgravingen plaatsvonden – bouwgrond – werden de diepere sporen nauwelijks onderzocht. Van de structuren die oorspronkelijk als waterput gefungeerd hebben, werd van diegene buiten de voorziene bouwplaatsen wel geprobeerd een min of meer volledige dwarsdoorsnede te bekomen, maar bij de diepste exemplaren bleek zelfs dit nauwelijks haalbaar. Slechts in één geval kon de houten bekisting van een vroegmiddeleeuwse waterput onder min of meer goede omstandigheden worden geborgen. Van de exemplaren gelegen binnen de bouwzone werden enkel de bovenste vullingspakketten onderzocht: tot circa 1 m onder het maaiveld.

Eind januari 1996 werd het onderzoek afgerond, na een opgraving van zowat 2/3 ha (fig. 7). Toen was wel de begrenzing van de vroegmiddeleeuwse nederzetting langs oostelijke en zuidelijke richting bereikt, maar kwamen nog sporen uit de IJzertijd en de Romeinse tijd aan het licht. Toch werd besloten het onderzoek te beëindigen; het doel van de opgravingen was in eerste instantie de vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen – voor zover deze zich binnen de verkaveling bevonden – zo volledig mogelijk in kaart te brengen. Nieuwe prioriteiten moesten gesteld worden na de vondst van Romeinse en middeleeuwse nederzettingssporen in een toekomstig sociaal huisvestingsproject achter de Refuge, de vroegere Brugse vrouwengevangenis, te Sint-Andries; daar was intussen in nauwe samenwerking tussen het IAP en de Stedelijke Archeologische Dienst een grootschalig noodonderzoek opgestart⁹.

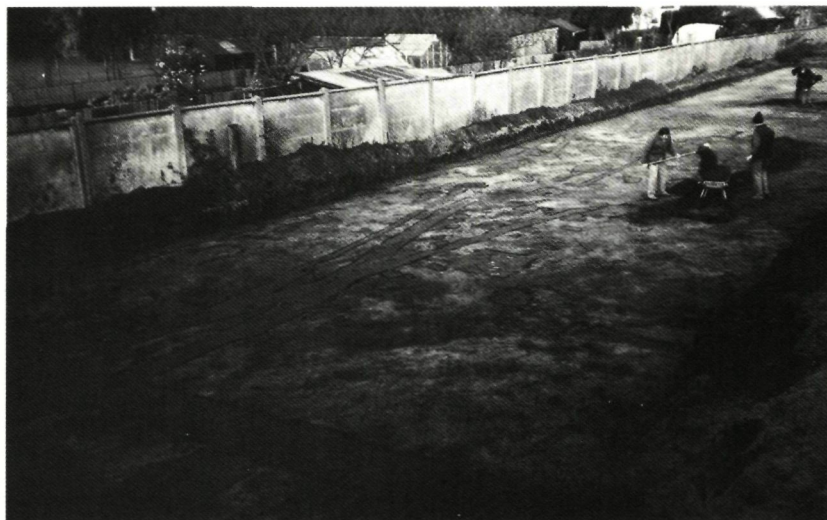
4 De onderzoeksresultaten

4.1 DE STEENTIJDEN

Bij de opgravingen kwamen amper steentijd-vondsten voor. Eén kern werd buiten context aangetroffen, naast de enkele vuursteenfragmenten die in de vullingspakketten van de middeleeuwse sporen voorkwamen. Deze zijn daarenboven niet zeer kenmerkend en laten nauwelijks toe er dieper op in te gaan.

⁹ Hillewaert 1997 en Hollevoet & Hillewaert 1997-1998.

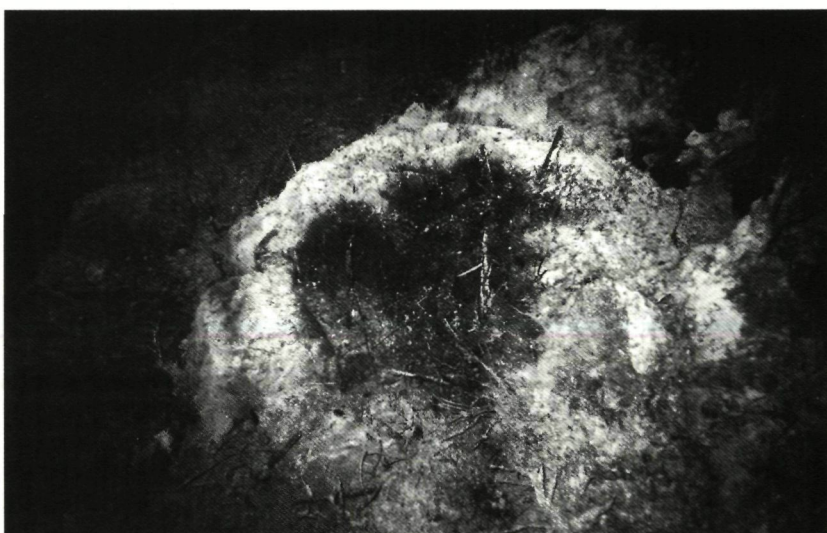
3 *Het onderzoek van de vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen op de westelijke percelen.*
The investigation of early-medieval settlement features on the western plots.

4 *Vroegmiddeleeuwse paalsporen verstoord bij het ploegen.*
Early-medieval post-holes disturbed by ploughing.

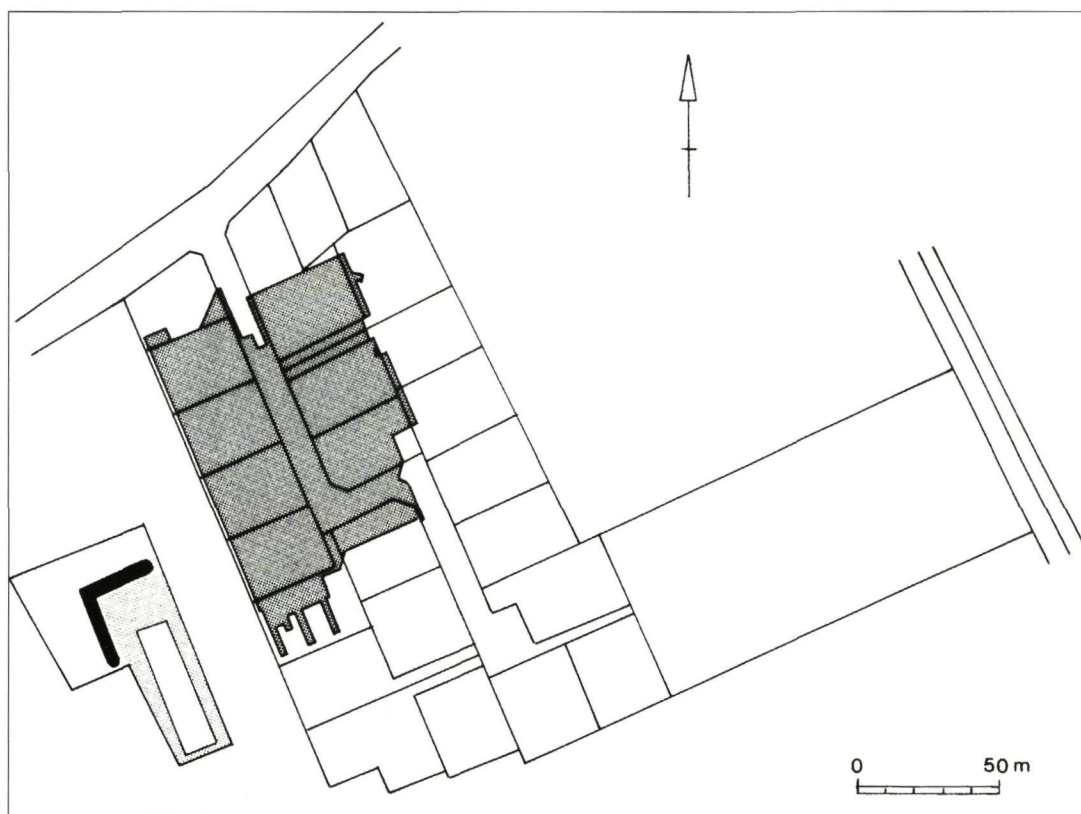
5 *Sporen van een vroegmiddeleeuwse paalkuil komen aan het licht na het uithalen van de wortelkrans van een grote boom.*
Remains of a large early-medieval post-hole come to light after the removal of a tree trunk.

6 *Onderzoek van grachtstructuren uit de metaaltijden tussen de bomen van het vroegere park.*

Investigation of Iron Age ditches between the trees of the former park.

7 *d'Hooghe Noene: begrenzing van de verkaveling (fase 1) met aanduiding van het onderzochte areaal. Ten westen van de verkaveling is de zone aangegeven waar in 1997 een loods is opgetrokken.*

Limits of the planned housing estate (phase 1) with indication of the excavated area. West of it the emplacement of a large building, which was erected in 1997, is marked.

4.2 DE METAALTIJDEN

In de noordoostelijke hoek van het terrein werd bij de aanleg van een zijtak van de hoofdriool (fig. 8: 1) een zgn. circulair spoor aangesneden (fig. 8: 2). Dit was plaatselijk verstoord door middeleeuwse bewoningssporen, waaronder de resten van een waterput. De buitendiameter bedraagt zowat 25 m. De breedte en diepte van de vroegere gracht (gerekend vanaf het ingetekend grondplan) bleken niet overal gelijk te zijn; plaatselijk was deze zowat 1,5 m breed en 0,8 m diep. Onderbrekingen komen blijkbaar niet voor. Plaatselijk werd in doorsnede vastgesteld dat de oorspronkelijke gracht zeker één keer werd hergraven.

Dat we hier te maken hebben met de resten van een vroegere grafheuvel zoals deze de laatste jaren bij opgravingen ook in West-Vlaanderen zijn aangetroffen, valt niet te betwijfelen. Opmerkelijk is wel de aanwezigheid van een ondiep spoor met verbrand, menselijk bot¹⁰ binnen het circulair spoor (fig. 8: 3). Het bevond zich niet in het centrum van de veronderstelde grafheuvel; mogelijk gaat het om een secundaire bijzetting.

Uit de grachtvullingen kwamen slechts enkele aardewerkfragmenten te voorschijn. Ze zijn dikwandig en verschaald met schervengruis. Geen van de scherven vertoont sporen van versiering en een toekenning aan een bepaald type is moeilijk. Bij gebrek aan ¹⁴C-dateringen is men voor de chronologie van dit spoor vooralsnog aangewezen op de algemene context van dergelijke grafmonumenten in onze gewesten: de midden Bronstijd¹¹.

Ten zuiden van het circulaire spoor werd een vrij uitgestrekte ovale structuur met humeuze vulling aangesneden (fig. 8: 4). Het betreft hier mogelijk de resten van een poel. In de onderzochte vullingspakketten zaten enkele scherven, waaronder fragmenten van een vrij grote pot of beker met gegladde steile hals (fig. 9: 1) en een zeer zwaar bandoor (fig. 9: 2). Verder omvat het vondstenmateriaal uit de poelvullingen stukken gebakken klei en brokken natuursteen, onder meer met duidelijke sporen van polijsting. Ook hier zal een ¹⁴C-datering uitsluitend moeten geven omtrent de juiste chronologische situering van het spoor. Het aardewerk vertoont wel enige overeenkomsten met dat aangetroffen in de zgn. urnenvelden¹²; een algemene datering in de late Bronstijd of het begin van de IJzertijd is dan ook aangewezen.

Ten noordoosten van het circulaire spoor kwam op de oostelijke grens van het opgegraven areaal het tracé van een gracht aan het licht, dat over een afstand van zowat 20 m kon gevolgd worden (fig. 8: 5). Ter hoogte van het grafmonument moet de gracht oorspronkelijk afgebogen hebben. In de vullingspakketten kwamen heel wat aardewerkfragmenten voor, onder meer van een pot met zgn. Kalenderberg-versiering (fig. 9: 3); verder valt ook de aanwezigheid aan te stippen van een

geknikte schaal (fig. 9: 4) en een bekertje (fig. 9: 5). Het geheel wijst ontegensprekelijk op een datering in het begin van de late IJzertijd (La Tène Ib/5de eeuw BC)¹³.

Heel wat minder zeker is de datering van een aantal kleine paalsporen in dezelfde sector. Eén ervan werd ingegraven in de vullingen van de circulaire gracht en leverde fragmenten op van een pot of kom met vingertopindrukken op de rand. In de uiterste, noordoostelijke hoek werden verder drie rechthoekige structuren waargenomen; deze oversnijden de vullingen van de IJzertijdgracht en worden op hun beurt oversneden door middeleeuwse paalkuilen. In twee van deze ondiepe rechthoekige structuren werden enkele fragmenten handgevoemd aardewerk aangetroffen; deze laten enkel toe het complex nog te situeren in de metaaltijden.

Langs de oostelijke grens van het opgravingsareaal werd, ten zuidoosten van het circulaire spoor, een tweede grachttracé aangesneden (fig. 8: 6). Ter hoogte van het monument moet de gracht een duidelijke knik gemaakt hebben. Ook nu werd het tracé van de vroegere gracht slechts over een beperkte afstand onderzocht (iets minder dan 25 m). Plaatselijk kwamen in de bovenste vulling van de gracht grote hoeveelheden aardewerkfragmenten voor. Heel wat van deze scherven vertonen sporen van verbranding. De meeste lijken afkomstig van grote potten met ruw, besmeten buitenwand; enkele scherven zijn toe te schrijven aan een kommetje met een opmerkelijke groefversiering (fig. 9: 6). Wellicht hoort dit aardewerk ergens thuis in de late IJzertijd maar nadere dateringscriteria ontbreken vooralsnog.

De vulling van de gracht wordt oversneden door de resten van een rechthoekige constructie van 7,5 m bij 2,5 m (fig. 8: 7). De plattegrond wordt gevormd door vijf paar paalsporen; in enkele gevallen is het spoor van de paal zelf nog te zien. Aan de oostelijke korte kant vullen twee kleinere paalgoten het grondplan aan; dergelijke paalgoten werden niet aangetroffen aan de westelijke kant. De meeste sporen bevatten geen vondsten; één paalgat bevatte wel een aantal aardewerkfragmenten in zgn. prehistorische techniek.

Voor de volledigheid moeten hier tenslotte nog twee plattegronden van zgn. vierpostenspijkers (respectievelijk 1,25 m bij 1,50 m en 1,50 m bij 2 m) vermeld worden (fig. 8: 8) alsook een vrij grote, diepe kuil (fig. 8: 9). Deze laatste heeft mogelijk gediend voor het putten van water, hoewel geen sporen van enige vorm van bekisting werden aangetroffen. Er kwamen ook geen vondsten aan het licht zodat men voor de datering in het duister tast.

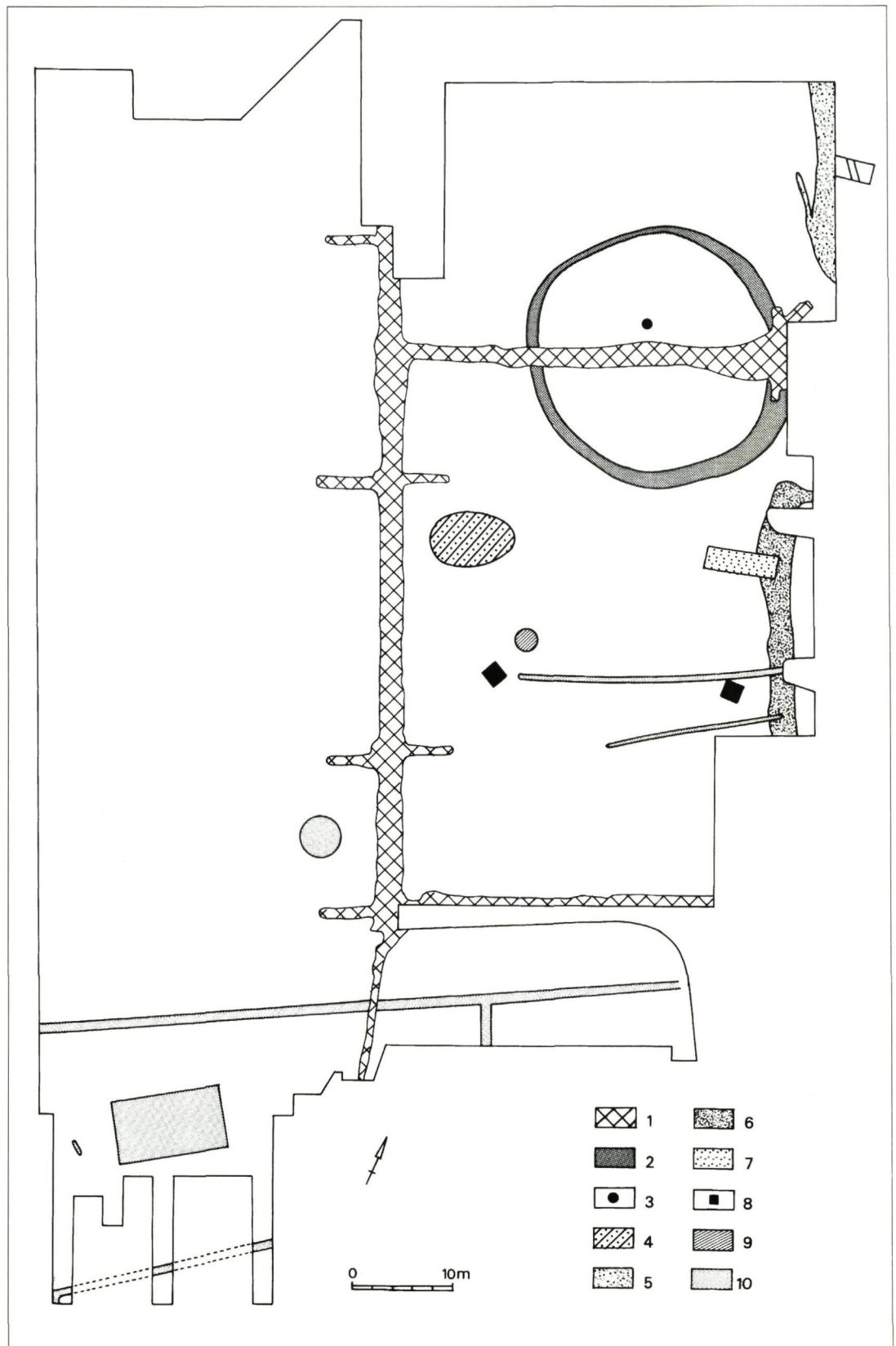
10 Determinatie Marit Vandenbruaene, IAP.

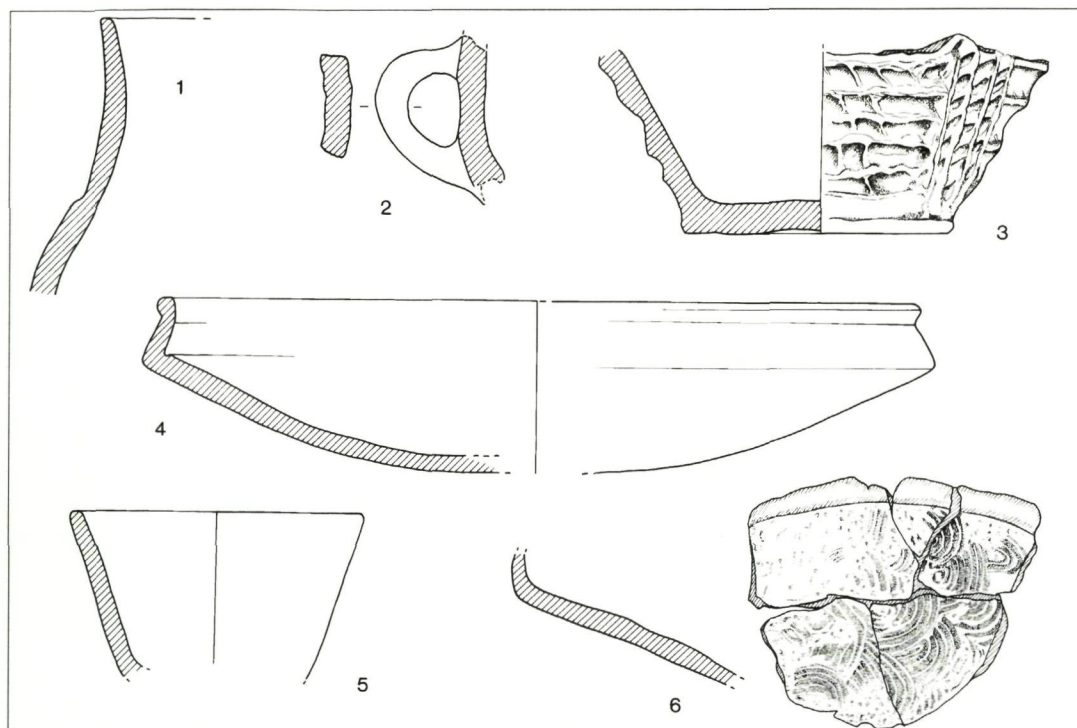
11 Bourgeois *et al.* 1998.

12 Desittere 1968.

13 Het aardewerk uit de metaaltijden werd voor determinatie voorgelegd aan J. Bourgeois, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Universiteit Gent.

- 8 De oudste sporen:
vereenvoudigd grondplan.
1. Rioolsleuf en huisaansluitingen.
 2. Circulair spoor.
 3. Vlek met verbrand menselijk been.
 4. Poel of waterput uit de late Bronstijd of de vroege IJzertijd.
 5. Grachtspoor uit het begin van de late IJzertijd.
 6. Grachtspoor, uit de late IJzertijd.
 7. Gebouw waarvan de paalsporen gracht 6 oversnijden.
 8. Vierpostenconfiguraties.
 9. Kuil.
 10. Romeinse sporen.
- The oldest features: simplified plan.
1. Sewage trench with junctions to the future houses.
 2. Circular ditch.
 3. Spot with cremated human bones.
 4. Well or watering trough from the late Bronze Age or the early Iron Age.
 5. Remains of a ditch from the beginning of the late Iron Age.
 6. Remains of a ditch from the late Iron Age.
 7. Plan of a small building with some of the postholes overcutting ditch 6.
 8. Four-post configurations.
 9. Pit.
 10. Roman features.

9 Aardewerk uit de metaaltijden.
Pottery from the Bronze Age and the Iron Age.

4.3 DE ROMEINSE SPOREN (fig. 8: 10)

Een paalspoor van één van de bovenvermelde vierpostenconfiguraties wordt oversneden door het tracé van een Romeins greppeltje. Evenals de resten van een tweede greppel oversnijdt dit spoor ook de vullingspakketten van de IJzertijdgracht. De meeste Romeinse sporen concentreren zich evenwel meer zuidwaarts, waar naast een volledige gebouwplattegrond ook een kuil met vrij opmerkelijke vulling en een aantal oude sloottracés werden aangesneden. Ten noorden ervan kwamen de resten van een vroegere waterput aan het licht.

De plattegrond (fig. 10) is duidelijk afkomstig van een rechthoekige, tweeschepige constructie van 10 m bij 6 m. Drie grote paalkuilen – één in het midden van elke korte zijde en één in het midden van het gebouw – laten de aanwezigheid vermoeden van een zadeldak. Op de plaatsen waar oorspronkelijk de wanden moeten gestaan hebben zijn de paalsporen veel kleiner en soms ontdubbeld. Vermoedelijk was het gebouw toegankelijk via twee tegenover elkaar staande doorgangen, ongeveer halverwege de lange wanden.

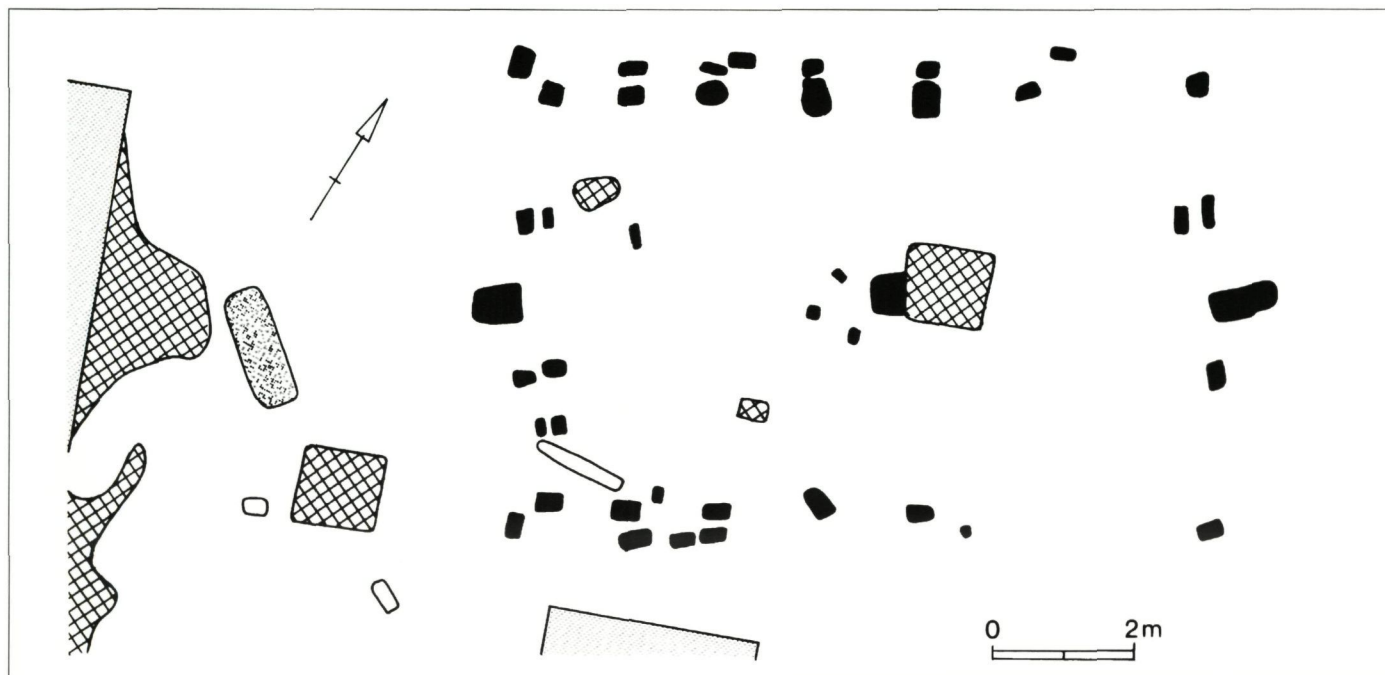
In de vulling van de middelste zware paalkuil troffen we, benevens stukken van verschillende driehoekige weefgewichten¹⁴, ook heel wat fragmenten secundair verbrand aardewerk aan. Soortgelijk materiaal – waaronder zelfs een aantal aan elkaar passende fragmenten – werd evenwel in een nog grotere hoeveelheid aangetroffen in de vullingspakketten van een rechthoekige kuil ten westen van de huisplattegrond. Deze kuil bevatte enkel aardewerkfragmenten en houtskool (fig. 11). Enkele splinters van een *terra nigra*-beker buiten beschouwing gelaten is het schervenmateriaal uit-

sluitend afkomstig van gewoon gebruiksaardewerk. Technisch vallen duidelijk twee groepen te onderscheiden. De grootste groep aardewerk is vervaardigd in zgn. prehistorische techniek: handgevormd en met een grove schervengruisverschraling. De versiering bestaat onder meer uit vingertop- of nagelindrukken en kamstrepen. Eén schaalje buiten beschouwing gelaten, overheersen potten van uiteenlopende vorm en grootte en kleine bекers (fig. 12a-b-c). Bij de tweede groep is het materiaal verschaald met fijne kwarts; deze groep omvat onder meer fragmenten van bекers, waaronder een beker met geknikte schouder (fig. 13: 1) en een grote beker met kleine ronde uitstulpingen op de schouder (fig. 13: 2). Heel wat stukken uit de kuil zijn door brand zwaar vervormd (fig. 14).

Ten noorden van de huisplattegrond werd over zowat 65 m een Romeins grachttracé gevolgd. Een N-Z verlopende structuur sloot er op aan en is mogelijk te interpreteren als de oostelijke begrenzing van een soort erf. Dit erf – waarop het huis stond – was verder misschien ook begrensd door een gracht aan de zuidkant. De resten ervan werden slechts door middel van proefsleuven gelokaliseerd; meer gegevens omtrent het verdere verloop ervan ontbreken. Wel liep deze gracht zeker niet evenwijdig met de meer noordelijke gracht. Verder lijkt in de meest oostelijke proefsleuf de aanzet te zijn aangesneden van een naar het zuiden verlopende structuur; misschien de resten van nog een oud sloottracé. Er bestaat evenwel heel wat onzekerheid omtrent de gelijktijdigheid van al deze structuren met het gebouw en de afvalkuil.

Dezelfde onzekerheid bestaat ook wat betreft de reeds aangehaalde, meer noordoostelijk gelegen greppelsporen en een waterput of poel, waarvan de

¹⁴ Zeker één weefgewicht vertoonde drie doorboringen; over het gebruik van dergelijke weefgewichten zie Friederichs 1998.

10 Grondplan van het Romeinse gebouw met situering van de kuil ten westen ervan.

Plan of the Roman building with indication of the pit west of it.

11 De kuil gevuld met aardewerkfragmenten en houtskool.

The pit filled up with pottery sherds and charcoal.

resten aan het licht kwamen een 15-tal m ten noorden van het noordelijke O-W verlopende grachtspoor. Zoals steeds bij dergelijke constructies was de houten bekisting enkel onder de grondwater tafel bewaard. Een te hoge grondwaterstand liet niet toe gedetailleerde waarnemingen te verrichten omtrent de constructie van het geheel. We weten niet zeker of de bekisting aanvankelijk tot aan het maaiveld liep en op een bepaald moment uitgebroken is. We mogen immers niet uitsluiten dat in bepaalde gevallen de bekisting zich beperkte tot de onderkant van de put,

die dan veeleer zou gefungeerd hebben als drinkpoel voor het vee. Ecologisch onderzoek kan ons daaromtrent uitsluitend geven¹⁵. In elk geval werden bij het onderzoek van de put verticale hoekpalen aangesneden en moet de putwand zelf opgebouwd geweest zijn uit horizontaal geplaatste planken. Enkele fragmenten zijn bemonsterd en kunnen helpen bij de datering van de constructie. Voor het overige is men aangewezen op de aardewerkfragmenten aangetroffen in de bovenste vullingspakketten van de structuur; ze dateren wel uit de Romeinse periode, maar vertonen nauwelijks overeenkomsten met de vondsten uit de afvalkuil, wat wellicht wijst op een jongere datering.

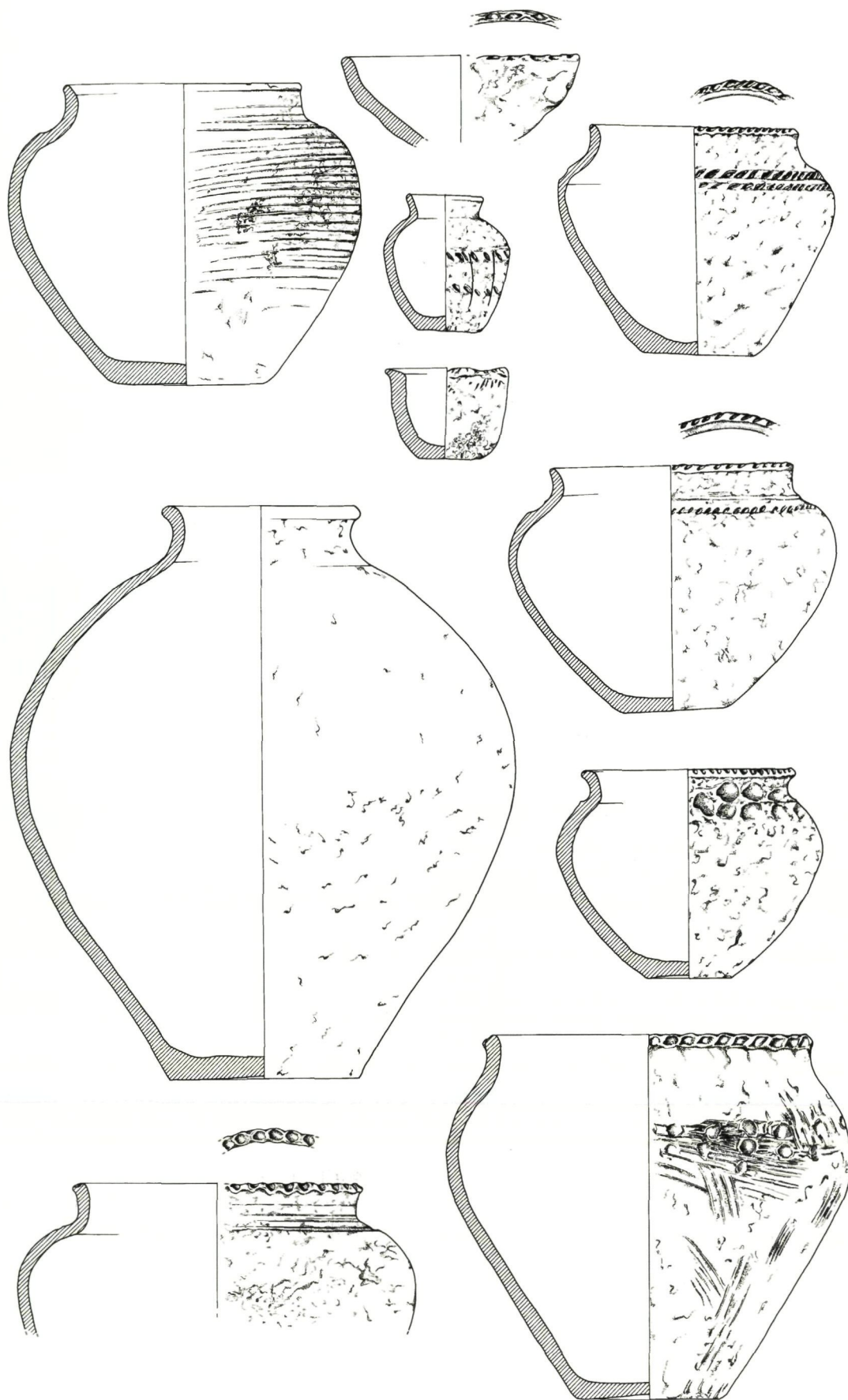
4.4 DE MIDDELEEUVEN

In tegenstelling tot de sporen uit de metaaltijden of de Romeinse tijd zijn de middeleeuwse structuren zeer talrijk en binnen een zone van het opgravings-areaal bijzonder sterk geconcentreerd (Plaat II). Ze ontbreken nagenoeg volledig in het zuidoostelijke stuk van het areaal en in de zuidelijke rand ervan. De grootste groep dagtekent uit de vroege Middeleeuwen, meer bepaald de laat-Merovingische en de Karolingische tijd; heel wat minder sporen kunnen toegeschreven worden aan tenminste één bewoningskern uit de volle Middeleeuwen. Laatmiddeleeuwse sporen komen ook wel sporadisch voor, maar hier betreft het uitsluitend *off site*-fenomenen.

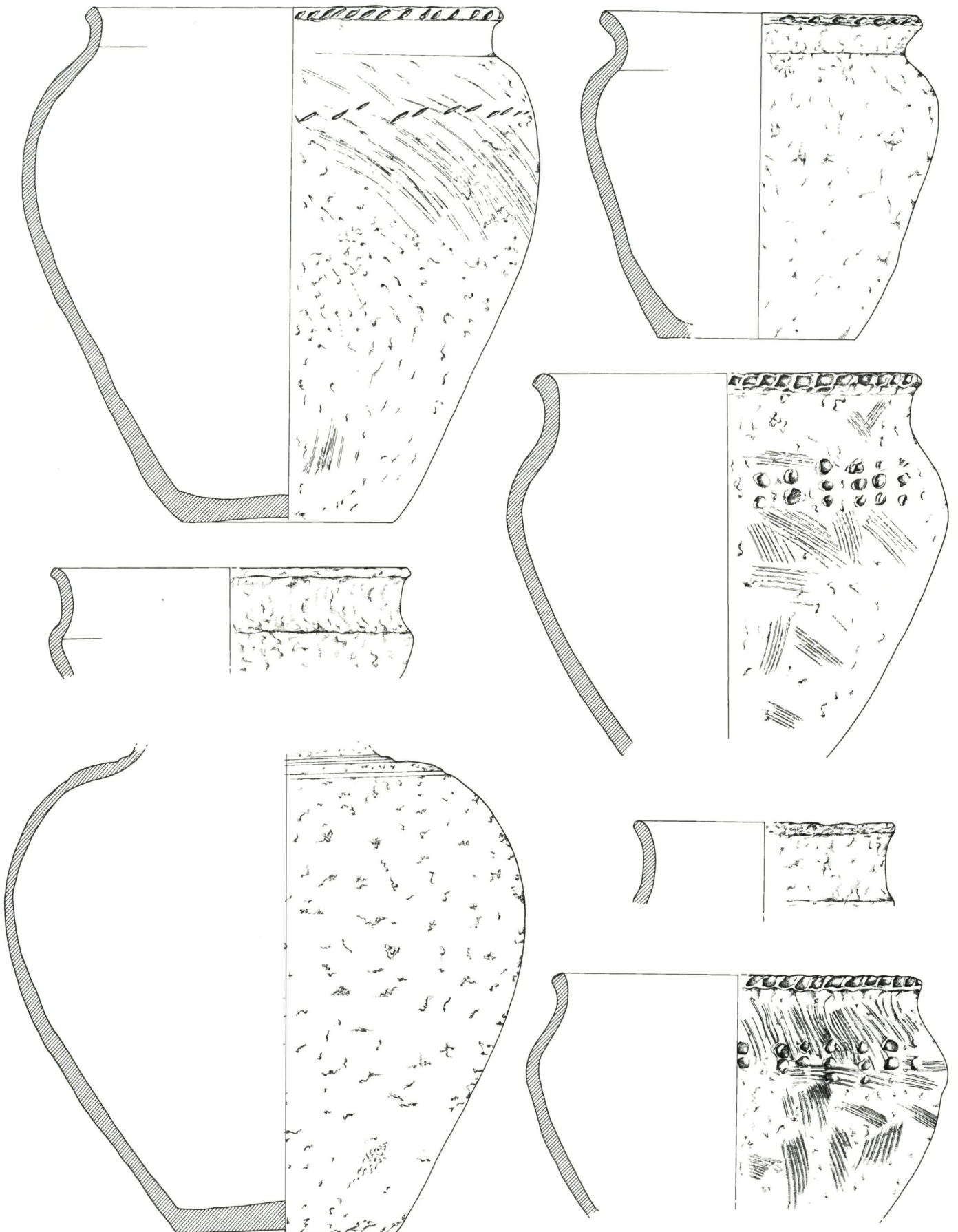
4.4.1 De vroege Middeleeuwen

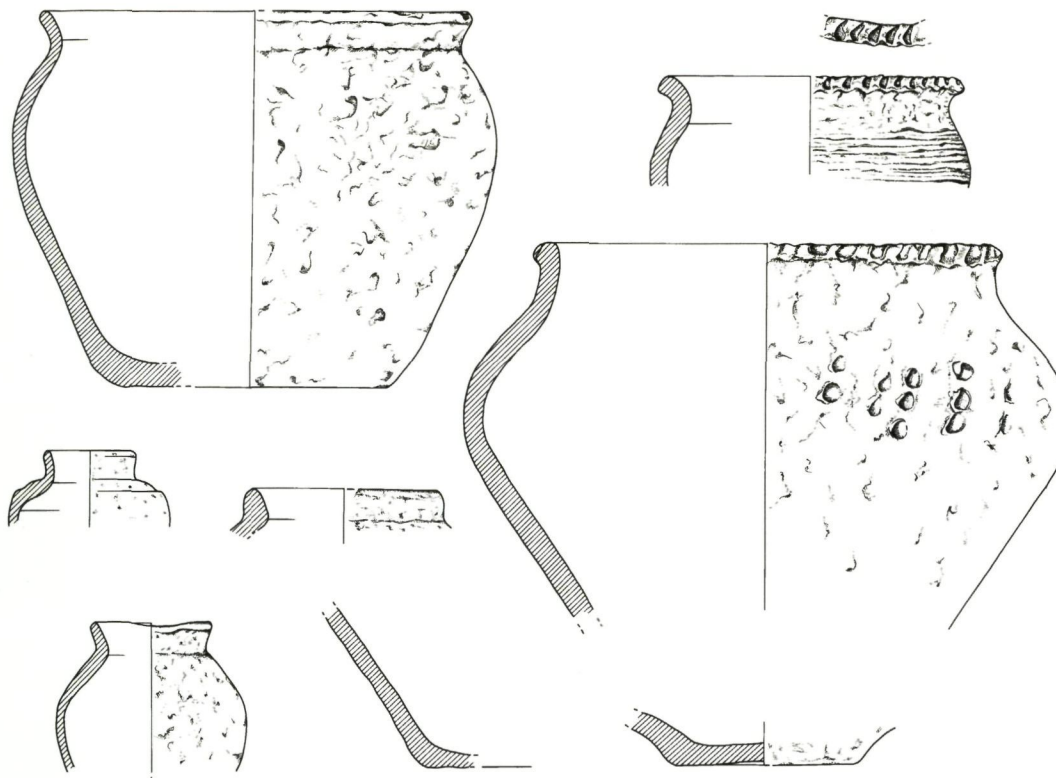
De vondst van vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen bij de aanleg van de ontsluitingsweg d' Hooghe Noene vormde de rechtstreekse aanleiding voor de opgravingen. De meeste sporen die bij het

¹⁵ Ervynck *et al.* 1996, 13-14.

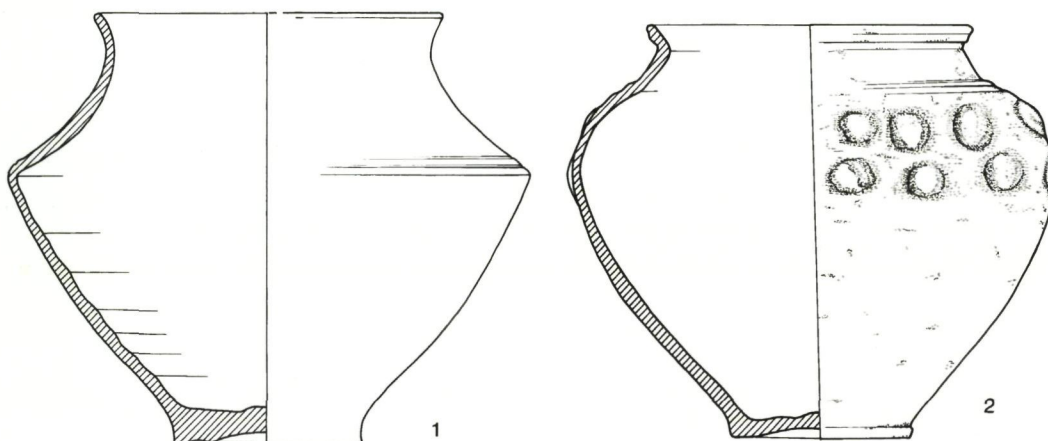
12a-b Selectie aardewerkvondsten met scherven-
gruisvershraling uit de
afvalkuil.
Selection of grog-tempered
pottery from the waste pit.

12c *Selectie aardewerkvondsten met schervengruisverschraling uit de afvalkuil.*

Selection of grog-tempered pottery from the waste pit.

13 *Bekers in een zandig baksel.*

Beakers in a sandy fabric.

onderzoek aan het licht kwamen zijn dan ook in verband te brengen met een vroegmiddeleeuwse bewoningskern, die vooralsnog slechts gedeeltelijk kon opgegraven worden. Voor het eerst in de regio leverden de opgravingen ook gegevens op betreffende het begrafenisritueel in de vroege Middeleeuwen.

4.4.1.1 De nederzettingssporen

Bij het onderzoek werden overwegend resten van een vroegmiddeleeuwse nederzetting aangetroffen. Het gaat vooral om sporen die in verband te brengen

zijn met de houten gebouwen van de nederzetting. Daarnaast kwamen sporen van vroegere kuilen, gracht- en/of greppeltracés alsook de resten van heel wat waterputten en een gedempte poel aan het licht.

Talrijke vroegmiddeleeuwse sporen zijn afkomstig van houten gebouwen en constructies van allerhande aard – woonhuizen, stallen, opslag- en/of werkplaatsen enz. Het gaat om zgn. paalkuilen, paalgaten en/of standgreppelsegmenten. Men treft ze zowel in clusters als geïsoleerd aan, al dan niet in combinatie met elkaar. Onder de vele honderden dergelijke sporen is het niet altijd even gemakkelijk duidelijke bouwplattegronden te onderscheiden.

14 Door vuur misvormd aardewerk.
Pottery distorted by fire.

Een gedetailleerde analyse kan leiden tot het herkennen van grondplannen van soms zeer uiteenlopende gebouwen. Steeds blijft er echter een vrij groot aantal sporen over dat niet in herkenbare plattegronden onder te brengen is¹⁶, soms omdat ze in verband moeten gebracht worden met structuren die gekenmerkt worden door een gebruik van slechts één of twee paalkuilen¹⁷. Ook mag niet uit het oog verloren worden dat de oppervlakkige sporen in de loop der tijden door het ploegen zijn verdwenen. Dit verklaart mede dat bij de opgravingen geen resten van haarden zijn aangetroffen; voor zover men weet van andere opgravingen waren dergelijke structuren soms wel ingegraven maar zelden meer dan enkele tientallen centimeters. In onze gewesten zijn doorgaans alle sporen die minder dan 30 à 40 cm diep liggen, verploegd.

Bijkomend probleem bij de interpretatie van de nederzettingssporen te Varsenare zijn een aantal verstoringen – waaronder de rioolsleuf en de vroegere parkgracht – die min of meer evenwijdig met elkaar lopen en relatief dicht ten opzichte van elkaar liggen. Ook de uitbraakkuilen van de vroegere waterputten en de resten van een poel vertroebelen het beeld. Verder mag niet uit het oog verloren worden dat slechts een deel van de nederzetting is opgegraven. Zeker in westelijke richting betekent dit dat men zich tevreden moet stellen met onvolledige plattegronden. Tenslotte mag men niet vergeten dat het beeld dat men heeft van vroegmiddeleeuwse gebouwsporen beperkend kan werken bij de interpretatie van soms bijzonder complexe clusters van sporen; men wordt automatisch aangetrokken tot patronen die men reeds vroeger heeft aangetroffen of die men kent uit de beschikbare literatuur.

De gebouwsporen

Met vrij grote zekerheid kunnen toch de resten van verschillende types gebouwen onderscheiden worden. Een eerste groep omvat de plattegronden van eenschepige constructies. Wanneer de bewaaringstoestand behoorlijk is, tekent de wand van deze constructies zich af als standgreppelsegmenten gecombineerd met grote paalkuilen op de plaatsen van de hoeken en de oorspronkelijke toegangen van het gebouw. Het type werd reeds aangetroffen in het Oudenburg¹⁸. Te Varsenare zijn de twee duidelijkste exemplaren echter onvolledig. Van de min of meer OW gerichte plattegronden beschikken we slechts over het oostelijk uiteinde (Pl. II: A-B); in beide gevallen was het gebouw zowat 6,5 m breed; de aangetroffen lengtes bedragen respectievelijk 4 m en 9 m. Vooral de meest noordelijke plattegrond is bijzonder interessant omdat het onderzoek ervan enkele boeiende details opleverde: zo had men in de oostelijke doorgang radiaalplanken verwerkt (fig. 15: a-b). Verder valt uit het grondplan af te leiden dat zich onder de overhangende dakrand van het hoofdgebouw enkele nevenconstructies bevonden¹⁹.

Op tal van plaatsen zijn aanzetten van standgreppelsegmenten – vaak in associatie met diepere paalkuilen – aangetroffen, maar doorgaans maken ze geen deel uit van duidelijk herkenbare plattegronden. Ook ziet het er naar uit dat de wandconstructie van bepaalde gebouwen heel wat minder diep gefundeerd was, wat resulteert in plattegronden waarvan enkel de diepere palen van de doorgangen en de hoeken een spoor hebben nagelaten (Pl. II: C). Het gevolg is in elk geval een wirwar van paalkuilen en -gaten waar op het eerste gezicht nauwelijks iets mee aan te vangen lijkt. Een meer doorgedreven analyse van de paalsporen moet evenwel kunnen leiden tot het onderscheiden van heel wat meer plattegronden met elk hun eigen kenmerken.

Op de oostelijke helft van het opgravingsareaal treft men tenminste één plattegrond aan (Pl. II: D) die totaal afwijkt van de overige herkenbare grondplannen. Kenmerkend zijn hier de sporen van een aantal zware stijlen die paarsgewijs zijn geplaatst en duidelijk een dakdragende functie gehad moeten hebben. De stijlen bevinden zich zowat 5 m van elkaar verwijderd en langs noordelijke kant valt duidelijk waar te nemen dat de buitenwand op zowat 1 m afstand van de stijlen werd ingeplant. Het geheel moet afkomstig geweest zijn van een vrij omvangrijke constructie (min. 13 m bij ongeveer 8 m), misschien wel een schuur of een stal. Vergelijkbare plattegronden komen nog voor te Varsenare (Pl. II: E) maar de afmetingen zijn er heel wat minder aanzienlijk (circa 8 m bij 5 m). Het type zal later – in de Karolingische tijd maar ook in de volle Middeleeuwen – gaan overheersen, zoals blijkt uit de vondst van dergelijke gebouwplattegronden uit het aangrenzende Sint-Andries²⁰.

Over het ganse areaal van de onderzochte vroegmiddeleeuwse nederzetting komen paalsporen voor die in verband te brengen zijn met een-

¹⁶ Zie ook Heidinga 1987, 14-17.

¹⁷ Theuws *et al.* 1988, 310-312.

¹⁸ Hollevoet 1995.

¹⁹ Het fenomeen treft men vaak aan bij de Angelsaksische gebouwen en het komt ook voor bij het grote woonstalhuis van Roksem; Hollevoet 1991, 188.

²⁰ Hillewaert 1997 en Hollevoet & Hillewaert 1997-1998.

voudige spijkertjes of hooimijten²¹. Ze hebben doorgaans een vierkant grondplan met een zijde die schommelt tussen 2 m en 3,5 m. Toch vallen twee duidelijke concentraties te onderscheiden. Ze situeren zich in de noordoostelijke en de zuidoostelijke hoek van het nederzettingsareaal. De kleine paalsporen in de zuidelijke cluster wijzen op lichte constructies. In de noordelijke zone daarentegen zijn heel wat structuren afkomstig van diep gefundeerde zware palen van heel wat solidere constructies.

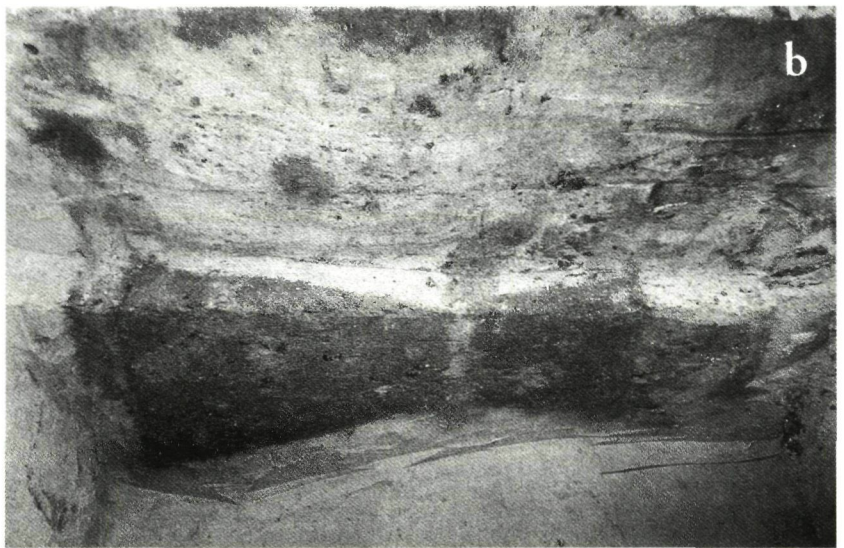
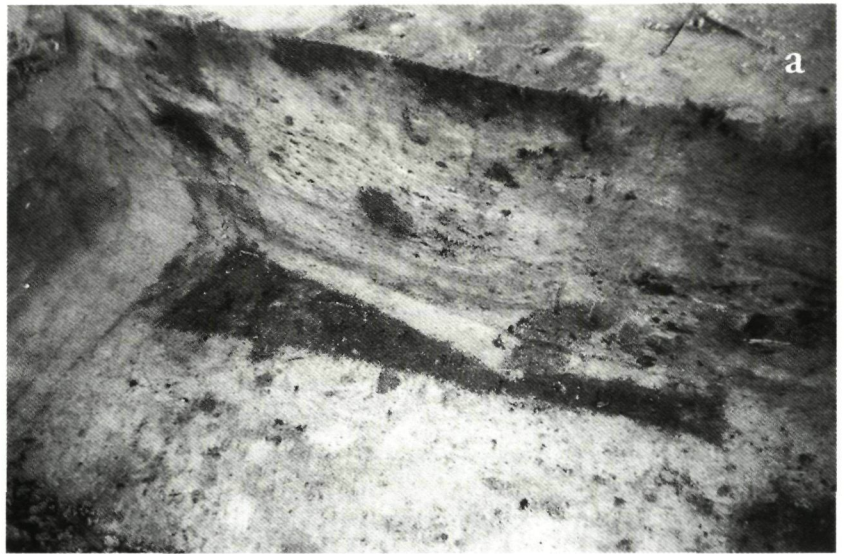
Oversneden door tal van latere sporen, werden op één plaats mogelijk de resten van een zgn. hutkom aangetroffen²². De rechthoekige constructie van 7 m bij 5 m had vermoedelijk 8 palen om de dakconstructie te ondersteunen. Een plaatselijke uitdieping is misschien in verband te brengen met een opstaand weefgetouw²³. Ook de vondst van een spinschijfje in de directe nabijheid zou kunnen wijzen op textielverwerking.

De overige nederzettingenstructuren

Enkele sporen wijken af van de rest van de paalkuilen op het terrein, doordat ze doorgaans groter en dieper zijn en hun vulling vaak gekenmerkt wordt door een zekere gelaagdheid. Zowat de helft van deze structuren werd aangetroffen in de onmiddellijke nabijheid van uitgebroken waterputten. Ze hebben oorspronkelijk wellicht gefungeerd als voorraadkuil en enkele waren mogelijk voorzien van een min of meer vaste constructie: we denken hier in de eerste plaats aan vlechtwerkmanden²⁴.

Verspreid over het onderzochte areaal van de nederzetting werden de resten van niet minder dan 17 vroegmiddeleeuwse waterputten aangetroffen. Gelet op de uiteindelijke bestemming van de terreinen werd slechts één dergelijke structuur vrij systematisch onderzocht. Uit de coupe viel uit te maken dat het bovenste deel van de oorspronkelijke houten bekisting niet was uitgebroken. Onderaan was het laatste niveau planken nog bewaard gebleven. Het betrof een put met vierkante bekisting, opgebouwd uit horizontaal geplaatste planken en vermoedelijk verticale stutten in de binnenhoeken. In de vulling zelf werd een losse plank aangetroffen, die mogelijk ook afkomstig was van de originele structuur. De vulling werd intensief bemonsterd voor ecologisch onderzoek.

Bij de overige structuren die oorspronkelijk als waterput kunnen gefungeerd hebben bleef het onderzoek noodgedwongen beperkt tot de bovenste vullingspakketten. Deze zijn doorgaans in verband te brengen met de uitbraak van de houten bekisting. Van de exemplaren gelegen buiten de eigenlijke bouwzones werd geprobeerd volledige coupes te verwezenlijken, maar de hoge grondwaterstand liet dit nauwelijks toe. Over de constructie valt meestal weinig te vertellen, aangezien in het beste geval slechts summiere informatie over de aard van de bekisting kon worden ingezameld.

In zeker twee gevallen leek deze aan te sluiten bij het volledig onderzochte exemplaar maar bij een derde was de bekisting mogelijk opgebouwd uit verticale, naast elkaar geplaatste planken²⁵. Beide types zijn in het verleden reeds herhaaldelijk aan het licht gekomen bij het onderzoek van vroegmiddeleeuwse vindplaatsen in het Oudenburgse²⁶.

In de noordwestelijke zone van de opgraving werd een omvangrijke structuur (diam. circa 10 m) aangesneden. De donkere vullingspakketten

15 *Sporen van radiaal-planken gebruikt in de toegangspartij van een vroegmiddeleeuwse plattegrond: grondplan (a) en doorsnede (b).*

Remains of radially cleft planks used in the entrance of an early-medieval house: a) plan & b) section.

²¹ Over het verschil tussen spiekers en hooimijten zie Zimmermann 1989-1991.

²² In het verleden is vaak gewezen op de afwezigheid van dergelijke structuren in de vroegmiddeleeuwse nederzettingen van de regio, maar vonden in de Oudenburgse deelgemeente Ettelgem bewijzen het voorkomen ervan, ook in de streek. Wellicht werd toen te weinig rekening gehouden met de relatief beperkte oppervlaktes die dan het onderwerp vormden van opgravingen.

²³ Chapelot 1980, 29-32 en Zimmermann 1982.

²⁴ Zie b.v. Florin 1983 voor aanwijzingen uit Noord-Frankrijk.

²⁵ Wel kan het hier ook gaan om de resten van een zgn. boomstamp; de wandconstructie van de put zou dan wel zijn opgebouwd met losse segmenten van een boomstam. Een dergelijke constructie werd aangetroffen te Roksem (Hollevoet 1991, 190-191).

²⁶ Zie Hollevoet 1991, 188 voetnoot 35.

waren heel wat minder diep en sporen van enige bekisting werden ook niet aangetroffen. De vullingen dekten enkele nederzettingssporen af. Vermoedelijk was de structuur – op een moment dat deze zone van de nederzetting niet langer voor het wonen werd aangewend – een drinkpoel voor het vee. Vlakbij tekende zich een tweede grote donkere vlek af; deze valt veeleer te interpreteren als het uitbraakspoor van een vrij diepe waterput die, gezien zijn ligging, niet verder werd onderzocht.

Verder valt nog de aanwezigheid op te merken van een aantal gracht- en greppelsporen. Een gracht begrenste blijkbaar op een bepaald ogenblik gedeeltelijk de nederzetting langs zuidelijke kant; het tracé ervan werd over zowat 20 m in kaart gebracht. Resten van een ondiepe greppel kwamen ook voor aan de oostzijde van de concentratie nederzettingssporen. Ten oosten van deze structuur werden geen vroegmiddeleeuwse sporen meer aangetroffen. Er kan dan ook verondersteld worden dat de greppel een begrenzend functie had.

Temidden van de concentratie nederzettingssporen zelf werden de resten van enkele grachten en greppels aangetroffen. Eén ervan sluit aan op de uitbraakkuil van een mogelijke waterput; het tracé ervan oversnijdt oudere nederzettingstructuren en boog aanvankelijk af ter hoogte van de waterput. Aansluitend op de uitbraakvullingen van deze waterput komen nog enkele greppels voor die laten vermoeden dat de structuur – na uitbraak – ook als poel heeft gefungeerd.

4.4.1.2 Het vondstenmateriaal

Het vroegmiddeleeuwse vondstenmateriaal is overwegend afkomstig uit de bovenste uitbraakpakketten van waterputten, gracht- en kuilvullingen, en uit de opvulling van een voormalige poel. Paalkuilen, paalgaten en standgreppels leveren heel wat minder *archaeologicae* op. Uit de vullingen die in verband staan met de uitbraak van de palen kwam ook materiaal aan het licht.

In de regel bestaat het vondstenmateriaal overwegend uit onbewerkte stukken natuursteen, *in casu* vooral brokken lokale zandsteen; deze zullen wel op één of andere manier aangewend zijn in de nederzetting (bij verharding van paden of vloerniveaus), maar doorgaans wordt aan dergelijke vondsten nauwelijks aandacht besteed.

Aardewerkfragmenten vormen de tweede meest omvangrijke categorie vondsten. Bijzonder schaars zijn de glasvondsten. Verder valt de aanwezigheid op te merken van bewerkte natuursteen en voorwerpen in ijzer, brons of bepaalde koperlegeringen. Een steeds terugkomend fenomeen op vroegmiddeleeuwse sites in de regio is het voorkomen van Romeins bouwpuin. Sommige contexten zijn bijzonder rijk aan slakkig materiaal. Bor ten slotte is door de zuurtegraad van de bodem zeer slecht bewaard²⁷.

4.4.1.2.1 Het aardewerk

De natuursteenvondsten buiten beschouwing gelaten vormen de aardewerkfragmenten de grootste groep *archaeologicae*. Zoals steeds in nederzettingcontexten is dit sterk gefragmenteerd; slechts in één geval beschikt men over een volledig profiel. Twee grote groepen kunnen onderscheiden worden, namelijk het lokaal of regionaal vervaardigde aardewerk en de importen.

De importceramiek omvat overwegend fragmenten van drink- en schenkgerei, zoals bekers en schenkkannen of tuitpotten. Op basis van de herkomst van de stukken kunnen twee subgroepen onderscheiden worden, nl. de importen uit het Rijnland en deze waarvan het herkomstgebied veeleer in het noorden van Frankrijk gezocht moet worden²⁸. Duidelijk afkomstig uit het Rijnland zijn een aantal aardewerkcategorieën die aansluiten bij de zgn. Eifelwaar. Deze groep omvat in de eerste plaats oxiderend gebakken ceramiek uit Mayen en omstreken. Te Varsenare overheersen echter de latere vormen en komen vroege types als de Wolbwandtöpfe of de Kleeblattkrüge slechts in geringe mate voor²⁹. Daarnaast treft men ook enkele fragmenten zgn. Badorfceramiek aan: ze zijn onder meer toe te schrijven aan een pot – mogelijk een tuitpot – met rolstempelversiering en kenmerkende knik aan de hals³⁰. Een wandfragment is afkomstig van een reliëfbandamfoor; fragmenten van soortgelijke amforen werden onder meer aangetroffen te Brugge³¹, Vlissegem³² en Roksem³³. Dat bij de Rijnlandse importen ook reducerend gebakken stukken voorkomen is zeker³⁴; misschien geldt dit wel voor een fragmentair bewaarde grote grijze beker met vlakke bodem, gladdingsstrepen op de onderbuik en ribbelgroefversiering op de schouder (fig. 16: 1). Een groot deel van het reducerend gebakken aardewerk gevonden te Varsenare is evenwel veeleer afkomstig uit Noordfranse pottenbakkerscentra. Ook hier valt op dat stukken die aansluiten bij de Merovingische biconi met kenmerkende radstempelversiering eerder zeldzaam zijn; de versiering bestaat veeleer uit gladdingsstrepen, ingegrifte golflijnen en/of ribbelgroefversiering³⁵.

Bij het aardewerk waarvan vermoed wordt dat het lokaal vervaardigd werd – of tenminste afkomstig is uit de regio – overheerst het kookgerei. Binnen het onderzochte areaal van de nederzetting zijn de grass-tempered wares³⁶ in de minderheid.

²⁷ In enkele gevallen waren beenderen wel nog als dusdanig herkenbaar in de vullingspakketten van de structuren, maar het recupereren ervan was nagenoeg onmogelijk.

²⁸ Hollevoet 1993.

²⁹ Redknep 1988.

³⁰ Van Es & Verwers 1980, 74-76 (type W IIC).

³¹ Verhaeghe 1988, 74-75 en Verhaeghe *et al.* 1991, 153.

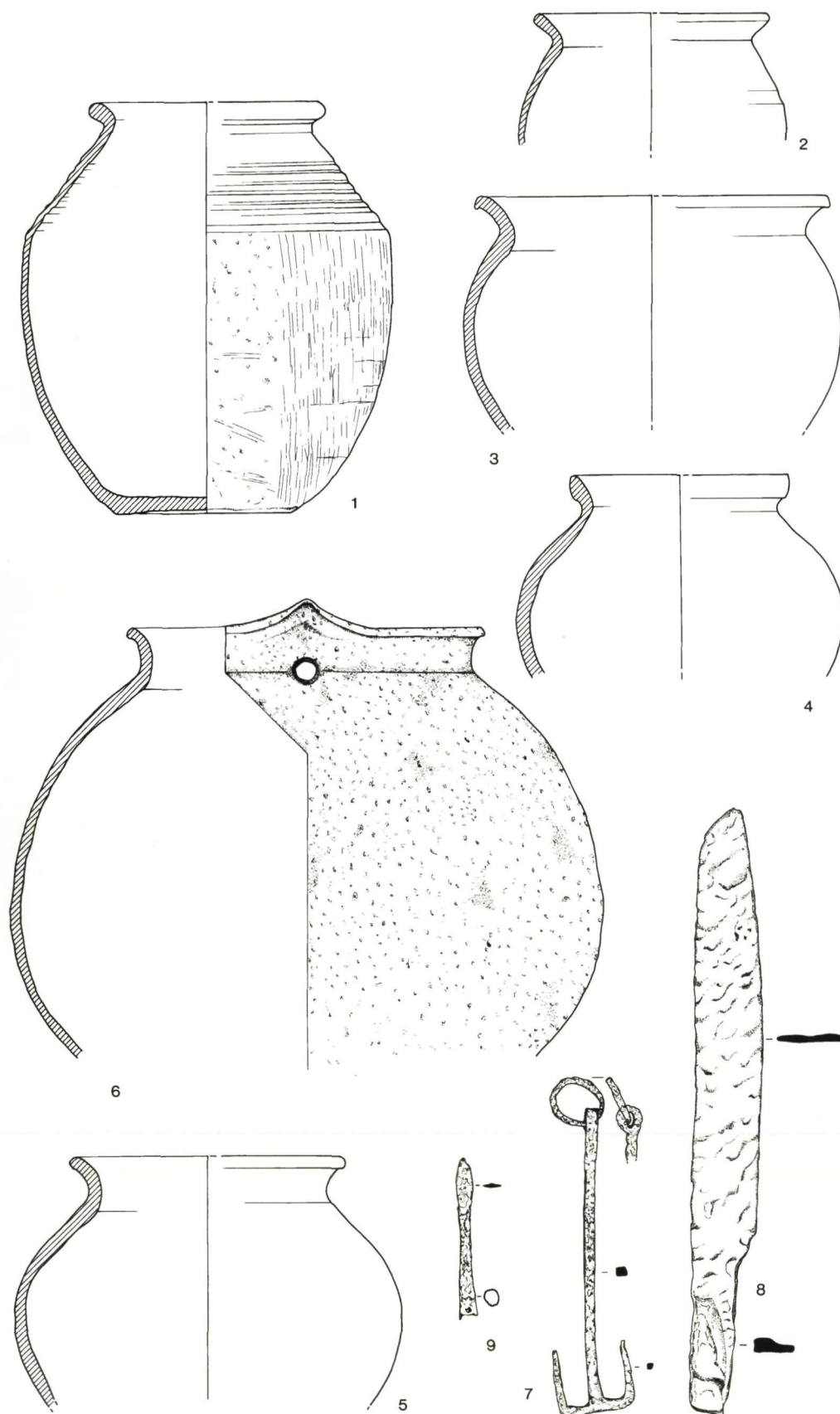
³² De Loë 1905, Pl. II, 9.

³³ Hollevoet 1993, fig. 7.

³⁴ Redknep 1984.

³⁵ Sommige stukken sluiten aan bij het aardewerk van het zgn. type Beerlegem; Van Bostraeten 1967.

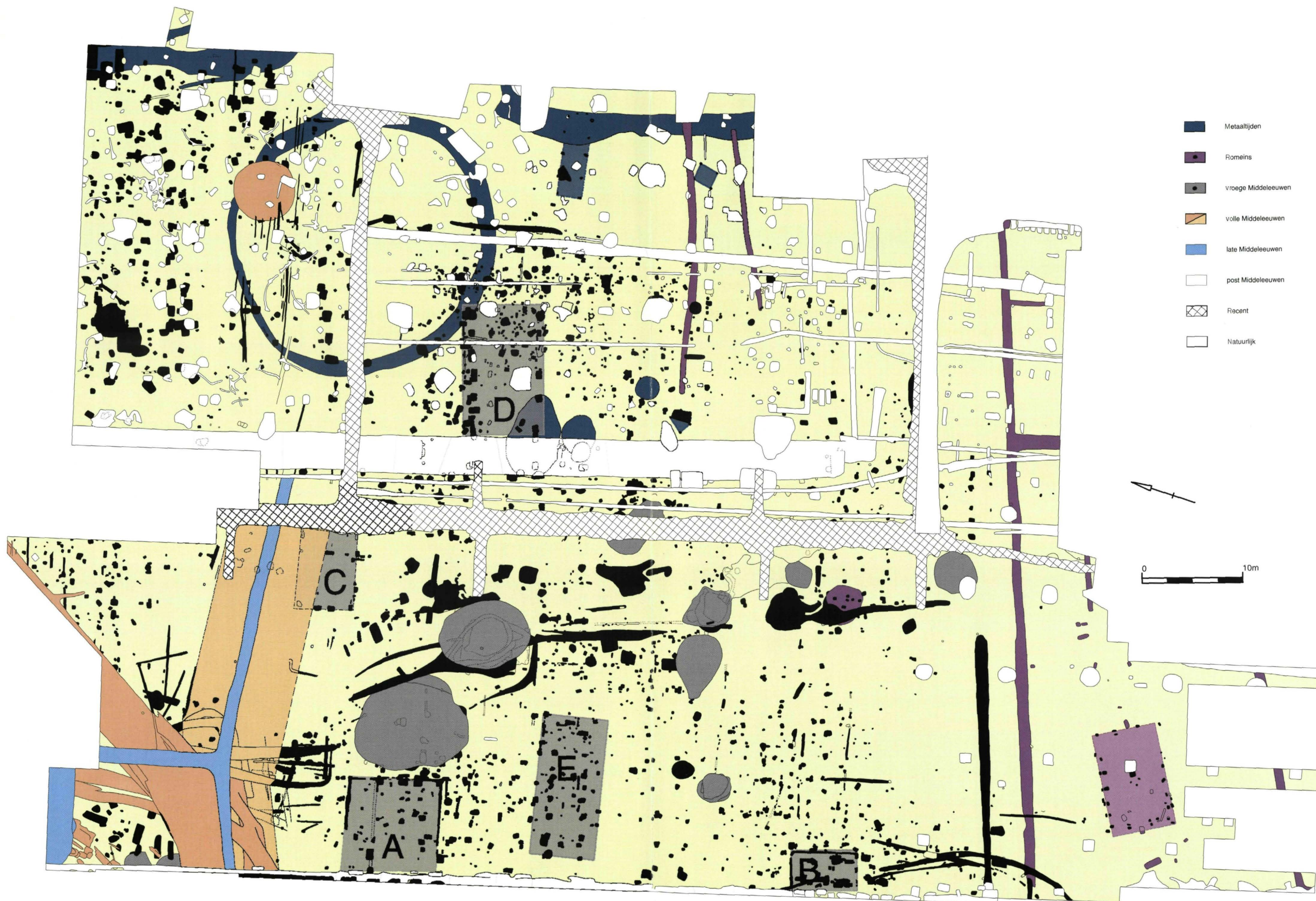
³⁶ Over deze vondstengroep zie Hollevoet 1992c; betreffende de problematiek van gebruiks-aardewerk in de vroege Middeleeuwen zie ook Blinkhorn 1997.

16 Vroegmiddeleeuwse vondsten

1. Grijze, gegladde waar.
 - 2-5. Fijn verschaald, zandig gebruiks aardewerk.
 6. Zgn. schelpenceramiek.
 7. IJzeren ankersleutel.
 8. IJzeren mes.
 9. IJzeren pijlpunt.
- Early medieval finds
1. Grey burnished pottery.
 - 2-5. Sand-tempered common earthenware.
 6. Shell-tempered ceramic.
 7. Iron slide key.
 8. Iron knife.
 9. Iron arrowhead.

Plaat II: algemeen grondplan.
General plan.

Ze ontbreken niet helemaal, maar zijn vooral geconcentreerd op de westelijke helft van het terrein waar ze schijnbaar vooral voorkomen in de oudste sporen. Veel talrijker zijn de fragmenten met zandig baksel dat fijn tot matig grof verschaald is met kwarts. Enkele stukken van pannen of schalen buiten beschouwing gelaten, gaat het om fragmenten van vrij dunwandige, bolle tot eivormige potten met strakke rand, platte tot lichte lensbodem en gladdingssporen op de buitenkant (fig. 16: 2-5). Deze vorm zelf is niet enkel kenmerkend voor het Oudenburgse³⁷, men treft hem ook aan in het binnenland zoals te Kerkhove³⁸ of te Petegem³⁹. Te Varsenare komt het type voor in een context samen met zgn. schelpenceramiek, een aardewerkgroep die gekenmerkt wordt door het gebruik van kalkgruis – onder meer afkomstig van schelpen – als voornaamste verschralling. De meeste fragmenten zijn toe te schrijven aan een bolle pot waarvan de eenvoudig naar buiten gerichte rand op twee plaatsen is uitgetrokken en doorboord (fig. 16: 6). In het Vlaamse kustgebied komen blijkbaar twee types zgn. schelpenceramiek voor waaronder één subgroep in de Karolingische tijd; de tweede groep is jonger (volle Middeleeuwen) en het baksel verschilt ook wezenlijk van de oudere exemplaren⁴⁰. Hier staan we duidelijk voor een exemplaar van de eerste subgroep – waarvan ook voorbeelden gevonden zijn op de Burg te Brugge⁴¹ – maar wellicht betreft het hier veeleer importen dan lokale producties; opmerkelijk is bijvoorbeeld de overeenkomst met vondsten uit het Noordfranse productiecentrum van Houdain-lez-Bavay⁴².

4.4.1.2.2 Het glas

De glasvondsten zijn bijzonder schaars. Het vaatwerk is slechts vertegenwoordigd door enkele minieme wandscherfjes groenig glas; fragmenten van kralen of strijklazen ontbreken. Nochtans komt glas in vergelijkbare contexten uit de regio in de regel meer voor en mogelijk is de schaarste aan glasvondsten dan ook veeleer te wijten aan de toegepaste opgravingsmethodes dan aan het effectief ontbreken ervan.

4.4.1.2.3 De metaalvondsten

Van de metaalvondsten maken de objecten in ijzer veruit het grootste deel uit. Ze zijn doorgaans sterk

gecorrodeerd. We maken hier gewag van een ankersleutel (fig. 16: 7), een mes (fig. 16: 8) en een pijlpunt (fig. 16: 9). Bij de stukken vervaardigd uit brons of koperlegeringen kunnen we twee gelijkarmige mantelspelden – waaronder één verguld exemplaar – vermelden (fig. 17); het type komt vrij vaak voor in onze gewesten, onder meer te Domburg⁴³ en kan gedateerd worden in de 9de eeuw⁴⁴. Beide zijn met behulp van een metaaldetector gevonden⁴⁵.

4.4.1.2.4 Natuursteen

Bij de natuurstenen vondsten onderscheiden we enkele duidelijke groepen. Een eerste groep omvat de fragmenten van maalstenen in zgn. tefriet, Eifelbasaltlava uit de streek van Mayen⁴⁶. Doorgaans brokkelen de fragmenten sterk af; wel valt nog uit te maken dat het steeds om fragmenten van liggers gaat.

Heel wat minder talrijk zijn de fragmenten van slijpstenen. Evenals de maalstenen zijn ze zeker niet lokaal, maar in tegenstelling tot deze is hun herkomstbepaling veel minder eenvoudig. Daarnaast komen ook fragmenten van een aantal gepolijste stenen voor, waarvan de juiste betekenis ons ontgaat.

In nagenoeg alle onderzochte structuren zijn tenslotte ook brokken onbewerkte natuursteen aangetroffen. Dit materiaal – doorgaans veldsteen van lokale herkomst – is misschien van elders aangevoerd of gerecupereerd uit de Romeinse bedding van de Zandstraat⁴⁷. Soms vertonen deze stenen brandsporen wat laat vermoeden dat ze ook daadwerkelijk gebruikt zijn, mogelijk als omranding van haarden. Ook kan niet uitgesloten worden dat paden tussen de verschillende gebouwen plaatse-lijk verhard werden.

4.4.1.2.5 Slakkig materiaal

Bij elke opgraving van vroegmiddeleeuwse nederzettingen komen steeds grote hoeveelheden slakkig materiaal voor. Soms is het toekennen van dit materiaal aan een bepaalde ambachtelijke bedrijvigheid vrij eenvoudig (cf. metaalbewerking), maar vaak tast men in het duister. Dit is zeker het geval voor een groep slakken met een zeer luchtige structuur; in dit verband valt op te merken dat het verbranden van koeienmest blijkbaar ook een slakkig residu oplevert⁴⁸. Slechts een systematisch onderzoek naar de chemische bestanddelen van de verschillende soorten slakken kan duidelijkheid brengen omtrent de eventuele menselijke handeling die geleid heeft tot de vorming ervan.

4.4.1.2.6 Romeins bouwpuin

Zoals vaak in de regio treft men ook kleine fragmenten Romeins bouwpuin aan. Het betreft niet zelden brokken van *tegulae* en *imbrices* die soms sporen vertonen van secundaire verbranding. Ook was een stuk *tegula* blijkbaar zeer geschikt voor het vervaardigen van spinschijfjes; bij de opgravingen kwamen er verscheidene aan het licht. Opmerkelijk is wel de relatieve schaarste aan

³⁷ Hollevoet 1993 en Hollevoet *et al.* 1993, 245-246.

³⁸ Rogge 1981, 91.

³⁹ Callebaut 1981, 8-12; de oudste fasen van de curtis zijn nog in de achtste eeuw te dateren.

⁴⁰ Verhaeghe 1988, 77-78 & 84-85.

⁴¹ De Meulemeester & Matthys 1980, 9 & fig. 4: 9.

⁴² Burgnies 1987, 123.

⁴³ Capelle 1976.

⁴⁴ Determinatie Stephan Van Bellingen, IAP.

⁴⁵ Vondsten D. Vandekerckhove, Zedelgem.

⁴⁶ Kars 1983; Parkhouse 1997.

⁴⁷ In Aartrijke bestond de bedding van de Romeinse Zeeweg uit een laag veldstenen (Thoen 1978, 77).

⁴⁸ Brochier 1991, 310-311, pl. XIII.

Doornikse kalksteen. Bij de meer westwaarts gelegen vindplaatsen speelde de aanwezigheid van de ruïnes van het *castellum* van Oudenburg ongetwijfeld een grote rol bij de verspreiding ervan⁴⁹.

4.4.1.2.7 Het ecologisch materiaal

In tegenstelling tot de site Hoge Dijken te Roksem waren de bewaringsomstandigheden voor het dierlijk bot te Varsenare bijzonder slecht. De ingezamelde fragmenten betreffen doorgaans enkele sterk gefragmenteerde tanden, overwegend van rund of paard. Een aantal sporen leverde een beperkte hoeveelheid verbrand, dierlijk bot op⁵⁰.

Zoals reeds hoger aangestipt, werden de waterputten doorgaans niet uitgebreid onderzocht. Slechts één relatief klein exemplaar is volledig opgegraven; de vulling ervan werd vrij intensief bemonsterd voor onderzoek van mijten⁵¹, kevers en zaden/vruchten, alsook voor pollenanalyse.

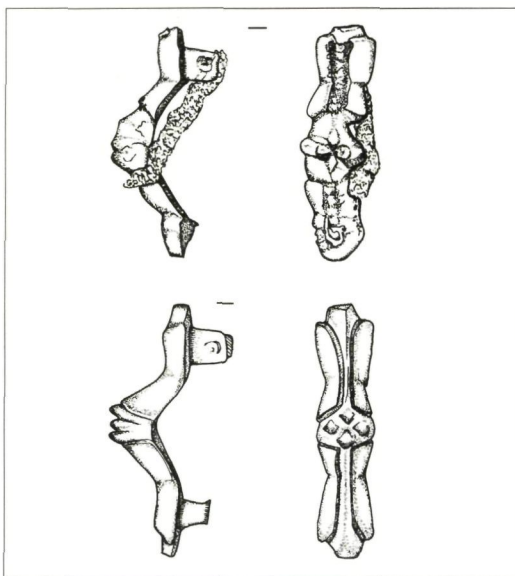
Tenslotte zijn in één beperkte zone van de vroegmiddeleeuwse nederzetting tal van paalkervullingen bemonsterd op verkoold graan⁵². Deze monsters leverden ook heel wat houtskoolresten op. Samen met het bekistingshout dat bij het onderzoek van enkele uitgebroken waterputten is gerecupereerd, kunnen deze houtskoolresten belangrijke aanvullende informatie leveren over het gebruik van bepaalde houtsoorten in de landelijke nederzettingen van de regio.

4.4.1.3 De mogelijke graven

In de meest noordwestelijke hoek van het opgravingsterrein werden een vijftal sporen aangesneden die enig licht werpen op het begrafenisritueel in de vroege Middeleeuwen. Hun datering lijkt geen twijfel; één der structuren oversnijdt de uitbraakkuil van een waterput van de nederzetting terwijl andere oversneden worden door karrensporen uit de volle Middeleeuwen (*cf. infra*).

De vijf aangetroffen sporen hebben een rechthoekig grondplan met uiteenlopende afmetingen. Hun lengte schommelt tussen 1,8 en 2,4 m; de breedte varieert van 0,5 tot 0,8 m. Van de vijf structuren is één N-Z georiënteerd, de vier andere hebben daarentegen een min of meer O-W ligging. In drie van deze laatste structuren evenals in het N-Z georiënteerd exemplaar werden sporen aangetroffen van een houten bekisting⁵³. Het hout zelf was volledig vergaan maar had in de bleke zandige vullingen wel bruine verkleuringen nagelaten. In twee gevallen kon duidelijk vastgesteld worden dat de lange planken aan de uiteinden langer waren dan nodig. Er werden geen sporen van nagels aangetroffen.

Slechts in de N-Z gerichte structuur werden duidelijke resten van een menselijk skelet gevonden. Met uitzondering van het tandemail waren de beenderen evenwel nagenoeg volledig vergaan door de zuurtegraad van de grond. De skeletresten waren wel nog als een silhouet zichtbaar in het zand, het hoofd naar het noorden en de handen samenge-

17 Vroegmiddeleeuwse gelijkarmige fibulae in koperlegering.
Early medieval copper alloy equal-armed brooches.

bracht op het bekken (fig. 18). Grafgiften ontbraken volledig.

Hoewel de andere structuren even nauwgezet werden onderzocht, kwamen er geen sporen van skeletten aan het licht; de resten ervan zijn misschien volledig vergaan.

De grafzone is niet alleen verstoord door enkele grachtstructuren uit de late Middeleeuwen maar vooral door karrensporen uit de volle Middeleeuwen. Samen met het feit dat de uitbreidingsmogelijkheden voor de opgravingen nagenoeg uitgesloten waren, zeker in westelijke richting, bestaan heel wat twijfels omtrent de uitgestrektheid van deze zone in de vroege Middeleeuwen. Evenals de zgn. graven komen er nederzettingssporen voor – resten van waterputten, paalsporen enz. – die wellicht wijzen op een oude fase van de bewoning. Verder is het niet uitgesloten dat deze sector op een bepaald ogenblik begrensd werd door een grachtstructuur, zeker aan de zuidzijde. Langs de oostzijde buigt het tracé van de betrokken gracht wel af, maar veel meer dan de aanzet ervan is niet gekend. Het verdere verloop is in latere tijden volledig verdwenen bij het uithollen van een aarden weg in de volle Middeleeuwen en bij het uitgraven van enkele laatmiddeleeuwse grachten.

4.4.2 De volle Middeleeuwen

In de noordwestelijke sector van het onderzochte areaal concentreren zich een aantal sporen uit de

⁴⁹ Zie b.v. de waterputten van Roksem opgetrokken uit herbruikt Romeins puin vermoedelijk afkomstig van de stenen versterking Oudenburg III (Mestdagh 1991, 80).

⁵⁰ Determinatie Anton Ervynck, IAP.

⁵¹ Een eerste onderzoek naar mijtresten zou volgens J. Schelvis (Groningen -NL) negatief uitvallen.

⁵² Dit naar analogie van wat enige jaren terug in Dommelen (NL) werd verricht; Theuws *et al.* 1988, 348-359.

⁵³ Henrion & Hunot 1996, 198-199.

18 *Vroegmiddeleeuws inhumatiegraf.*
Early medieval inhumation grave.

volle Middeleeuwen. Het betreft overwegend karrensporen met daarnaast ook enkele jongere nederzettingstructuren. In de noordoostelijke hoek van het opgravingsterrein leverde tenminste één spoor *archaeologica* uit de volle Middeleeuwen op.

4.4.2.1 De karrensporen

Heel wat vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen worden plaatselijk afgedekt door zgn. karrensporen. Ook één van de mogelijke graven wordt over zijn volledige diepte oversneden door een bundel karrensporen. De meeste oppervlakkige karrensporen lopen min of meer parallel met de richting

van de vroegmiddeleeuwse gebouwplattegronden; ze worden oversneden door veel diepere bundels met een totaal andere richting. In feite is de ganse noordoostelijke zone van het terrein doorkruist door bundels karrensporen die op hun beurt elkaar oversnijden en soms zeer uiteenlopend van richting zijn. In één geval hebben we wellicht te maken met de resten van een holle weg; de zone karrensporen is zowat 5 m breed en doorkruist het opgravingsterrein in een hoek van 45° om vermoedelijk in noordelijke richting aan te sluiten op de Zandstraat.

4.4.2.2 De nederzettingssporen

In de noordwestelijke hoek van het opgravingsterrein gaat het om zeker twee grote paalkuilen met een duidelijk paalspoor; ze oversnijden karrensporen en vertegenwoordigen de aanzet van een – mogelijk drieschepige – gebouwplattegrond waarvan het overgrote deel onder de actuele bebouwing langs de Zandstraat moet gezocht worden. Verder komen in deze sector ook andere sporen voor die met zekerheid aan de volle Middeleeuwen kunnen toegeschreven worden, maar waarvan de juiste betekenis ons vaak ontgaat door de aanwezigheid van latere verstoringen; zeker één structuur is mogelijk te vereenzelvigen met de aanzet van een grachttracé.

Zowat 75 m ten oosten van deze eerste concentratie sporen kwam ook tenminste één spoor uit dezelfde periode aan het licht, namelijk de grote uitbraakkuil van een houten waterput. Ook hier liet de ligging ervan niet toe de diepere vullingen van deze structuur te onderzoeken en omtrent de eventuele houten bekisting zijn dan ook geen gegevens voorhanden. Over een eventueel verband met de overige sporen uit de volle Middeleeuwen bestaat onzekerheid; de uitbraakkuil oversnijdt verscheidene paalsporen uit de vroege Middeleeuwen en bevatte onder meer fragmenten van een Rijnlandse roodbeschilderde tuitpot.

4.4.3 De late Middeleeuwen

Bijzonder zeldzaam zijn de sporen uit de late Middeleeuwen. Enkel aan de noordelijke kant van het opgravingsterrein werd een grachtstructuur blootgelegd die heel wat karrensporen uit de volle Middeleeuwen oversnijdt en op basis van het vondstenmateriaal ruim te dateren is in de 14de-15de eeuw. In oostelijke richting stopte het zuidelijke tracé vrij bruusk ter hoogte van de nieuwe weg, maar in westelijke richting liep deze zeker door tot buiten het opgravingsterrein; ten noorden van de opgraving sloot deze mogelijk aan op een veel bredere gracht. Bij de aanleg ervan moeten tal van sporen uit de vroege en volle Middeleeuwen vernield zijn. Het tracé werd langs de zuidzijde over een afstand van 10 m gevolgd maar in een uitbreiding van het areaal langs de straat werd het verlengde ervan niet meer aangetroffen. Dit laat vermoeden

dat het tracé afboog, en misschien ongeveer het tracé van de huidige Zandstraat volgde of aansloot op een haaks op de eerste gracht ingeplante aftakking.

4.5 DE JONGERE SPOREN

Op het terrein dat aanvankelijk deel uitmaakte van het park zijn de recente verstoringen talrijk en in verband te brengen met de aanleg ervan. We vermelden hier slechts tal van sporen van geringe omvang, met een zeer onregelmatig grondplan en humeuze vulling, vermoedelijk te relateren met het aanplanten van struiken of kleine bomen, konijnpijpen, sporen van een bevoeiingssysteem en enkele oude gracht- of greppeltracés. Ook de resten van een serre kwamen aan het licht. Het gaat om 2 L-vormige funderingen en 10 rechthoekige structuren met baksteengruis; het zullen er oorspronkelijk wellicht 12 geweest zijn. De serre komt nog voor in de vroegere kadastrale documenten en is voor de realisatie van de verkaveling afgebroken; het gebouw moet ongeveer 10 op 21 m groot zijn geweest. De brede gracht die het park langs de westzijde begrensd is zeker vóór de verkavelingswerkzaamheden gedempt. In het midden van het vroegere tracé was een elektriciteitskabel gelegd en plaatselijk werden de vullingspakketten oversneden door grote structuren met zeer compacte vulling.

In de zone buiten het vroegere park omvatten de postmiddeleeuwse sporen hoofdzakelijk een aantal ronde (diameter circa 1,5 m) of vierkante (zijde gemiddeld 1 m) structuren die zich concentreren op de zuidelijke helft van het terrein; het zijn plaatsen waar in het verleden vermoedelijk fruitbomen zijn geplant. Verder komen langs de westelijke grens van het terrein tal van kleine en middelgrote structuren voor met zeer humeuze vulling. Mogelijk betreft het oude zandwinningskuiltjes of putjes gegraven voor de aanleg van een haag. Ze sluiten duidelijk aan op de vroegere perceelsgracht en één ervan bevatte een oorlogshelm van een type dat zowel in de Eerste als in de Tweede Wereldoorlog gebruikt werd door het Belgische leger. Buiten het onderzochte areaal was het terrein langs de noordkant begrensd door een muur waartegen een oude serre leunde; ook deze constructies werden afgebroken voor de realisatie van het verkavelingsproject.

5 De vindplaats in context

Het onderzoek van de archeologische vindplaats in de verkaveling *d'Hooghe Noene* heeft niet alleen nieuwe gegevens aan het licht gebracht omtrent de vroegmiddeleeuwse aanwezigheid in het gebied, ook voor de oudere fasen openden de opgravingen interessante perspectieven. De vondst van wat oorspronkelijk een grafheuvel uit de Bronstijd moet geweest zijn illustreert duidelijk dat circulaire sporen nog frequenter voorkomen dan uit de luchtfotografische prospecties van de jongste jaren blijkt.

Uit deze prospecties, uitgevoerd in de regio, zijn onder meer verscheidene voorbeelden gekend te Snellegem, ter hoogte van de Kouter⁵⁴. Heel wat van die sporen werden evenwel in de loop der tijden overbouwd, andere zijn door hun ligging in bossen en parken voor de huidige prospectiemethodes nauwelijks detecteerbaar. Vaak komen dergelijke cirkels voor in clusters zodat zich mogelijk onder de resten van het park vergelijkbare structuren bevinden. Jammer genoeg kon het onderzoek door gebrek aan middelen en tijd niet verder gezet worden op de langs oostelijke zijde aansluitende percelen.

Ook over het verdere verloop van de aangesneden IJzertijdsporen beschikken we niet over bijkomende informatie, wat elke interpretatie sterk bemoeilijkt. Moeten deze sporen gezien worden als de resten van grachten rond nederzettingen of gaat het hier veeleer om aanzetten van grotere complexen met een ritueel of funerair karakter⁵⁵? Bij opgravingen in het Oost-Vlaamse Ussel werden vlakbij een grafheuvel de resten teruggevonden van een ritueel rechthoekig monument uit de IJzertijd⁵⁶; ook in het vlakbij gelegen Knesselare kwamen resten aan het licht van een – ditmaal schijnbaar geïsoleerde – vierkante omheining⁵⁷. Hoewel in Varsenare tussen het uitgraven van de twee grachten verscheidene honderden jaren moeten verlopen zijn, is in beide gevallen zeker rekening gehouden met de aanwezigheid van de oudere grafheuvel.

Het is niet de eerste keer dat in Varsenare IJzertijdvondsten worden gedaan. In 1917 zouden Duitse soldaten bij het graven van loopgrachten twee ronde “fonds de cabanes” aangesneden hebben, waarin zich maalsteenfragmenten en aardewerk verwant met dat van De Panne bevonden; de vindplaats lag zowat 750 m ten noorden van de kerk, vermoedelijk in de nabijheid van de Legeweg, en circa 1 km ten noordoosten van *d'Hooghe Noene*⁵⁸ (fig. 1: 4). Het complex kan bij gebrek aan grondige studie slechts ruim gedateerd worden in de late IJzertijd⁵⁹.

Gelet op de ligging van de vindplaats langs de zgn. Zandstraat, de belangrijke verbindingssas die in de Romeinse tijd – maar ook daarna – de centra van Oudenburg en Aardenburg verbond over Brugge⁶⁰, is de aanwezigheid van Romeinse sporen niet uitzonderlijk. Recent onderzoek langs deze as heeft aangetoond dat zeker tijdens het hoge keizerrijk het gebied tussen Oudenburg en Brugge – waar het tracé over Ettelgem, Jabbeke en Varsenare liep – een vrij intense bewoning kende. Op heel wat plaatsen zijn immers Romeinse vondsten gedaan; in Varsenare zelf kan gewezen worden op de vondst van een fragment van een *dolium* vlak-

⁵⁴ Bourgeois *et al.* 1998, 73-74.

⁵⁵ Bourgeois & Nenquin 1996.

⁵⁶ Bourgeois *et al.* 1989.

⁵⁷ Vermeulen & Hageman 1997.

⁵⁸ De Loë 1925.

⁵⁹ De Laet 1979, 577.

⁶⁰ Dens & Poils 1914-1919; Thoen 1978, 75.

bij de kerk en enkele Romeinse aardewerkfragmenten bij het plaatsen van grafkelders op het nieuwe kerkhof, ten westen van de huidige dorpskern (fig. 1: 5)⁶¹. In beide gevallen valt evenwel vooralsnog niet uit te maken of de *archaeologica* wijzen op het voorkomen van vroegere bewoning ter plaatse, dan wel of ze veeleer met zgn. *off-site* fenomenen in verband te brengen zijn. Deze laatste blijken zeer talrijk te zijn in het gebied en zijn vaak te correleren aan sommige sporen zichtbaar op luchtfoto's van de streek.

De aangetroffen Romeinse plattegrond is duidelijk tweeschepig en sluit hiermee aan bij de oudste plattegronden van de uitgestrekte vindplaats achter de *Refuge* te Sint-Andries⁶². Belangrijk is de vondst van een kuil met door vuur zwaar aangetast aardewerk. Bij het fijne zandige aardewerk valt op dat het hier vaak imitaties betreft van vroeg-Romeinse luxewaar; één beker is duidelijk geïnspireerd op stukken in zgn. *terra nigra*⁶³, terwijl bij een tweede exemplaar de dichtste parallellen te vinden zijn bij het zgn. gebronsd aardewerk⁶⁴. Het grof verschaald, handgevormd aardewerk sluit zowel technisch, typologisch als qua versiering aan bij de ceramiek uit de late IJzertijd⁶⁵. Opmerkelijk is dat het mogelijk misbaksels zijn. Misschien bevinden we ons hier voor het afval van een pottenbakker. In de kuil werden geen duidelijke brokstukken van enige ovenconstructie aangetroffen zodat wellicht moet gedacht worden aan een bakking in open vuur. Bij het toepassen van een dergelijke techniek is de kans op misbaksels groot⁶⁶. In menig opzicht doet het aangetroffen materiaal – zeker het handgevormd aardewerk – rudimentair aan. Een vroege datering – nog vóór het einde van de 1ste eeuw – mag worden verondersteld. Ook hier was het wellicht aangewezen het onderzoek in zuidelijke richting uit te breiden.

De vondst van vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen bij het uitgraven van de weggroef vormde de directe aanleiding voor de opgravingen.

Vanaf het begin lag de nadruk van het onderzoek dan ook op het zo volledig mogelijk in kaart brengen van deze verdwenen bewoningskern. De algemene spreiding van de sporen toont echter aan dat men hierin niet is geslaagd. Een niet in te schatten deel van de nederzetting – mogelijk de oudste kern – bevond zich blijkbaar meer in westelijke richting, buiten het voor onderzoek toegankelijk terrein. Toch laten de resultaten van dit onderzoek toe het beeld, verkregen uit opgravingen in de regio Oudenburg, aan te vullen of zelfs te nuanceren⁶⁷.

Voor de datering van de Varsenaarse nederzettingcontexten is men uitsluitend aangewezen op relatieve dateringscriteria. We beschikken vooralsnog niet over dendrochronologische en/of ¹⁴C-dateringen⁶⁸. Vooral de aardewerkvondsten moeten ons helpen bij de chronologische situering van het geheel. Er moet opgemerkt worden dat hierbij grote voorzichtigheid geboden is, zeker bij gebrek aan relatief goed dateerbare vondsten zoals munten. Deze komen in de regio wel voor en illustreren bijgevolg toch een zekere vorm van muntcirculatie⁶⁹. Gelet op de omstandigheden waarin de meeste opgravingen plaatsvinden – onder tijdsdruk, met beperkte middelen en gebrek aan mensen – kunnen niet altijd de meest adequate opgravingstechnieken toegepast worden en vallen soortgelijke vondsten als eersten door de mazen van het net.

Het aardewerk dat bij de opgravingen te Varsenare werd aangetroffen zou eerst op interne basis gedateerd moeten worden en daarna pas vergeleken met aardewerkvondsten uit de regio⁷⁰ of uit aangrenzende streken⁷¹ die aanvullende dateringselementen kunnen opleveren. Bij een interne datering is men grotendeels aangewezen op relatieve gegevens door verschillende contexten onderling met elkaar te vergelijken en hun eventuele samenhang goed in kaart te brengen. Jammer genoeg is te Varsenare niet de volledige bewoning onderzocht, wat heel wat beperkingen inhoudt bij het onderkennen van een eventuele horizontale stratigrafie. Ook moet men zich hoeden voor cirkelredeneringen: het onderkennen van een horizontale stratigrafie gebaseerd op de spreiding van vondsten, die achteraf gebruikt worden om horizontale verschuivingen van het nederzettingsaaral te dateren, ...

Verder moet steeds rekening gehouden worden met het feit dat het aardewerk, aangetroffen in een structuur, doorgaans niets heeft te maken met de oorspronkelijke functie van deze structuur: vaak is het er per toeval in terechtgekomen. Bij het buiten gebruik stellen van de meeste structuren komt wel enig aardewerk in opvullingspakketten terecht maar in de meeste gevallen gaat het om zgn. zwerfvuil. Met uitzondering van de Romeinse tijd kan slechts zelden gewag gemaakt worden van ensembles met primair afval⁷². In de vroege Middeleeuwen

⁶¹ Opvolging van de infrastructuurwerken in de vlakbij gelegen verkaveling Uytendreve leverde daarentegen geen resultaat op.

⁶² Hillewaert 1997 en Hollevoet & Hillewaert 1997-1998.

⁶³ Deru 1996, 130-131. In de kuil komen ook enkele fragmenten *terra nigra* voor; deze kunnen afkomstig zijn van een dunwandige beker die als model heeft gediend.

⁶⁴ Aardewerk met goudglimmer zou onder meer in Braives geproduceerd zijn (Brulet 1985, 26); over deze groep zie ook Deru 1994.

⁶⁵ Zie b.v. Van Heeringen 1992; een meer algemene inleiding voor onze gewesten wordt gegeven in Leman-Delèrive 1998.

⁶⁶ Peacock 1982, 13-14.

⁶⁷ Voor een overzicht van de voornaamste onderzoeksresultaten zie Hamerow *et al.* 1994 en Hollevoet 1995.

⁶⁸ Hoewel ook deze dateringen voorzichtig moeten aangewend worden; Jansma *et al.* 1996-1997 en Verwers & Botmann 1999.

⁶⁹ Scheers 1991, 40.

⁷⁰ Het materiaal vertoont onder meer opmerkelijke gelijkenissen met dat aangetroffen in contexten van de "Karolingische" vlaknederzetting onder de Hoge Andjoen te Werken; jammer genoeg is dit materiaal vooralsnog niet exhaustief bestudeerd. Over het onderzoek in Werken zie Vanthournout 1991.

⁷¹ Overeenkomsten met Noord-Frankrijk zijn vooral terug te vinden in Florin 1985.

⁷² Voor de Romeinse tijd in de regio zie b.v. het geval van Oudenburg – ter beke; Hollevoet 1992a.

hield men er duidelijk andere gewoontes op na betreffende de verwerking van afval in het algemeen. Zelfs secundaire afvalcontexten zijn schaars en het vondstenmateriaal is vaak nog meer gefragmenteerd dan dat afkomstig uit nederzettingcontexten van andere periodes⁷³.

Rekening houdende met alle hierboven aangehaalde beperkingen dagtekenen de oudste sporen op het onderzochte stuk van de nederzetting te Varsenare wellicht nog uit de (late?) 7de eeuw. Bij de keuze van de vestigingsplaats zal de ligging langs de Zandstraat van groot belang geweest zijn, maar mogelijk heeft ook de nabijheid van een nog zichtbaar relic uit een ver en mythisch verleden – de grafheuvel – een zekere aantrekkingskracht uitgeoefend. Binnen het opgravingsareal overheersen wellicht bewoningsfasen uit de 8ste-9de eeuw. Opmerkelijk is dat deze bewoning een duidelijke begrenzing had langs de zuidelijke en de oostelijke zijde; in het noordoosten deed het Bronstijdmonument aanvankelijk mogelijk ook dienst als grens. Pas later, in de loop van de 9de eeuw, breidt de kern van de nederzetting zich uit in noordoostelijke richting, op de plaats van de vroegere grafheuvel. Dit ging ongetwijfeld gepaard met het opruimen van de grafheuvelresten, een fenomeen dat herhaaldelijk is geattesteerd in de Nederlandse Kempen: het monument verliest zijn magische betekenis, wordt geëgaliseerd en maakt plaats voor nieuwe constructies⁷⁴.

Wat er later met de nederzetting gebeurt is onduidelijk. In de noordwestelijke hoek van het opgravingsterrein zijn wel enkele bewoningssporen uit de volle Middeleeuwen aangetroffen maar of deze in verband te brengen zijn met een rechtstreekse opvolger van de vroegmiddeleeuwse nederzetting is weinig waarschijnlijk. In deze zone komen immers karrensporen voor die heel wat vroegmiddeleeuwse structuren hebben aangetast en op hun beurt oversneden worden door zware paalkuilen uit de volle Middeleeuwen. De schaarse gegevens wijzen veeleer op een gebrek aan continuïteit tussen de vroegmiddeleeuwse bewoningskern en deze uit de volle Middeleeuwen. Wel mag niet uit het oog verloren worden dat slechts een zeer klein aantal sporen van de jongere bewoningskern zich binnen het onderzochte areal bevonden.

Onder de vroegmiddeleeuwse structuren die door de karrensporen werden aangetast bevinden zich enkele mogelijke graven. Het is de eerste maal in de regio dat dergelijke sporen worden aangetroffen⁷⁵. Het dichtstbijzijnde gekende grafveld in westelijk Vlaanderen bevindt zich te Emelgem, zowat 30 km meer zuidwaarts, in de Leievallei⁷⁶. Opmerkelijk is dat in Varsenare de graven zich vlakbij, of misschien zelfs in de nederzetting bevinden. Aanvankelijk werd algemeen verondersteld dat de vroegmiddeleeuwse grafvelden zich op

zekere afstand van de nederzetting zelf bevonden⁷⁷, maar uit recent nederzettingsonderzoek blijkt duidelijk dat binnen de nederzettingen eveneens doden werden bijgezet⁷⁸. Ook hier staat een vroegmiddeleeuwse datering buiten kijf⁷⁹. Toch roept het geheel heel wat vragen op. Zo valt op dat slechts één graf duidelijke resten van een inhumatie bevatte. Dit graf was *grosso modo* N-Z gericht, een oriëntatie waarvan vaak verondersteld wordt dat deze teruggaat op heidense praktijken⁸⁰. Bevinden we ons hier voor het graf van de stamvader – en stichter – van de nederzetting? De overige structuren hebben een andere oriëntatie en in geen van deze werd botmateriaal opgemerkt; toch waren in zeker vier gevallen sporen van een houten bekisting zichtbaar⁸¹. Misschien zijn de doden elders effectief begraven, in gewijde grond vlakbij een primitieve kerk of kapel, maar achtte men het toch nog nodig de traditionele gebruiken niet helemaal te verwaarlozen door schijnbegravingen te organiseren in de nabijheid van het graf van de stamvader⁸²? De afwezigheid van grafvondsten kan wijzen op een datering na het einde van de 7de eeuw⁸³; misschien is het geheel in verband te brengen met een toenemende christianisatie in de regio⁸⁴. De eerste aanwijzingen voor deze kerstening zouden teruggaan tot in de 7de eeuw, met Torhout als belangrijk steunpunt⁸⁵. In het verleden is zelfs geopperd dat de *Fresiones* die in de *Vita Eligii*, samen met de *Flandrenses* en andere volkeren het onderwerp vormen van Eligius' bekeringswerk, niet te vereenzelvigen waren met Friezen maar veeleer met *Fresnerenses*, de inwoners van de

⁷³ Zie b.v. ook Schofield 1989.

⁷⁴ Roymans 1995.

⁷⁵ Volgens Crois 1967, 90 zouden er bij zandwinningswerken langs de Millebeek te Roksem, samen met "fragmenten van Frankische grafurnen", menselijke en dierlijke botten aangetroffen zijn, alsook Romeins aardewerk. Dit Romeins aardewerk – twee volledige stukken, namelijk een *terra sigillata*-schaal en een bekertje in kustaardewerk – was wellicht afkomstig uit de nis van een brandrestengraf (Thoen 1978, 79). Het menselijk geraamte zou omkranst zijn geweest met stenen wat nog wel meer voorkomt bij Merovingische graven, maar bij gebrek aan juiste contextgegevens blijft een oudere datering niet uitgesloten. Er zou ook sprake zijn geweest van een mogelijk paardengraf.

⁷⁶ Voor een volledige bibliografie van dit grafveld zie Bauwens-Lesenne 1968, 31-34; het vondstenmateriaal maakte vroeger deel uit van de collecties van het Gruuthusemuseum, maar bevindt zich nu in het archeologisch museum van Brugge (Matthys 1975, 6-14).

⁷⁷ Perin 1987.

⁷⁸ Verwers 1995, 321-331 en de daar vermelde voorbeelden.

⁷⁹ Mogelijk waren de oudste vroegmiddeleeuwse grafvelden van een totaal andere type. We denken hier meer bepaald aan grote centrale begraafplaatsen met crematies – gelegen op een bijzondere plaats in het landschap – zoals bijvoorbeeld gekend in de Angelsaksische wereld (Halsall 1995, 6-7).

⁸⁰ Van Es 1970 en Weidemann 1966.

⁸¹ Lege graven lijken vaker voor te komen dan men doorgaans vermoedt; Parker Pearson 1999, 55-56.

⁸² We wensen hier te benadrukken dat het slechts om een interpretatie gaat die vatbaar is voor discussie.

⁸³ In onze gewesten zou omstreeks 700 het meegeven van grafgiften aan de dode groten-deels verdwenen zijn (Halsall 1995, 13); het fenomeen zou ook gepaard gegaan zijn met de opkomst van de kerkhoven rond parochiekerken (Young 1977, 57). Dat het verdwijnen van grafgiften als dusdanig een teken van christianisatie is wordt evenwel door sommigen betwist (Ross 1999).

⁸⁴ Berings 1985.

⁸⁵ Over het belang van Torhout voor de streek zie Dierkens 1990.

19 De verkaveling in ontwikkeling met zicht op de vlakbij opgetrokken loods (foto J. Semey - opname 142.118, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Universiteit Gent).

The housing estate under development with view on the large building erected nearby (photo J. Semey - nr. 142.118, Department of Archaeology and Ancient History of Europe, Ghent University).

regio Varsenare; de *Vita* zoals we ze nu bezitten, is een herwerking uit de eerste helft van de 8ste eeuw van het oorspronkelijk exemplaar geschreven kort na zijn overlijden in 660 AD⁸⁶.

De opgravingen aan *d'Hooghe Noene* te Varsenare vormden de eerste gelegenheid om de resten van een vroegmiddeleeuwse nederzetting op grote schaal te onderzoeken in de regio. Enkele jaren daarvoor – in 1992 – waren bij infrastructuurwerken voor de verkaveling *Ten Bogaerde*, in de zone Gistelsteenweg - Nieuwenhovedreef - Oude Dorpsweg (fig. 1: 6) wel een aantal sporen aan het licht gekomen waarvan enkele zeker uit de vroege Middeleeuwen dagtekenden. Diepe structuren – mogelijk te interpreteren als de uitbraakkuilen van waterputten – leverden fragmenten van maalstenen in Eifelbasalt op en uit de houtskoolrijke vulling van een kuultje werd een vrij groot fragment aardewerk met plantaardige verschraling

ingezameld. Het geheel was ongetwijfeld in verband te brengen met een vroege bewoningskern ten oosten van de Nieuwenhovedreef. Jammer genoeg was het bij gebrek aan een wetgeving ter bescherming van het archeologisch patrimonium toen niet mogelijk de aangrenzende terreinen op te graven. Opvolging van de infrastructuurwerken in de verkavelingen *Coudeveldt* en *Bakeroothoek* leverde geen duidelijke aanwijzingen voor vroegmiddeleeuwse bewoning op⁸⁷.

Evenals in het Oudenburgse moet ook het gebied tussen Jabbeke en Brugge een vrij intensieve vroegmiddeleeuwse bewoning hebben gekend. Toponymisch zou de naam Varsenare teruggaan op een prehistorische waternaam⁸⁸ en deze wordt voor het eerst vermeld in 1003 onder de vorm van *Fresnere*⁸⁹. Tijdens de periode waarin de site moet bewoond zijn geweest maakte het gebied wellicht deel uit van de *fiscus* Snellegem; nog voor 941 zou het afgescheiden worden van het kerngebied van de *fiscus* en de bakermat vormen voor het domein van Straten⁹⁰. Later zouden de heren van Straten een belangrijke rol spelen bij de stichting van de parochie Bethferkerke (Sint-Andries) en de Sint-Andriesabdij⁹¹. Nog later zou meer zuidwaarts het domein Sint-Anna-ter-Woestijne in het veldgebied rond de Doornstraat gesticht worden⁹²; deze stichting was volledig omwald en aanvankelijk vermoedde men dat dit defensief systeem terugging op een Romeinse versterking⁹³. Nog meer zuidwaarts liep de Steenstraat, een *diverticulum* van de

⁸⁶ Noterdaeme & Dekkers 1955, 158-161.

⁸⁷ In de wegkoffer van de Bakeroothoek werd door een lokaal geïnteresseerde wel heel wat 13de-eeuws aardewerk ingezameld; dit was afkomstig uit de vullingspakketten van een gracht.

⁸⁸ Gysseling 1983, 42.

⁸⁹ Gysseling 1960.

⁹⁰ Noterdaeme 1957, 54-57.

⁹¹ Omtrent de ridders van Straten zie Noterdaeme 1961.

⁹² Over de geschiedenis van 't Veld zie van Outryve d'Ydewalle 1921; voor een meer algemeen overzicht van het uitgestrekte heidegebied in noordelijk West-Vlaanderen zie Naert 1992.

⁹³ De Loë 1913.

baan Cassel-Doornik, die de verbinding vormde met het Brugse over Poperinge en Aartrijke⁹⁴. Tijdens de vroege Middeleeuwen liep het wellicht nog grotendeels door een vrij dicht bos; later zou dit bos door beweiding degenereren tot een uitgestrekt heidegebied, een veld met hier en daar een ven, dat zich uitstreckte over grote delen van noordelijk West-Vlaanderen⁹⁵.

6 Besluit

Het onderzoek te Varsenare heeft andermaal de bijzonder grote rijkdom van het bodemarchief in de regio Brugge-Oudenburg aangetoond. Hoewel de nadruk van het onderzoek op het opgraven van de vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen lag, werden ook resten uit de Bronstijd, de IJzertijd en de Romeinse tijd aangetroffen. Jammer genoeg was het door gebrek aan tijd en middelen niet mogelijk deze oudere sporen *in extenso* te onderzoeken. Ook voor de nederzetting uit de vroege Middeleeuwen is gebleken dat een deel ervan zich buiten het opgravingsareaal bevond. De oudste kern moet wellicht meer westwaarts gezocht worden, in de achtertuinen van de woningen langs de Zandstraat en een aanpalend terrein. Elke wijziging van de bestaande toestand in deze zone zou dan ook met de grootste omzichtigheid opgevolgd moeten worden. Eind 1997 is evenwel aldaar een loods opgetrokken zonder bouwvergunning; deze werken gingen ook gepaard met verhardingswerken, het opwerpen van een berm en het ondergronds plaatsen van een stookolietank. Van enige archeologische opvolging is er bij de uitvoering der werken geen sprake geweest en zoals steeds werd niets gezien, hoewel de pers enige tijd daarvoor uitvoerig verslag had uitgebracht van het onderzoek aan *d'Hooghe Noene*, op nog geen 50 m van de werf. Het voorval illustreert andermaal de enorme zwakte van onze archeologische monumentenzorg. Een luchtfoto van 14/03/99 geeft het gebied weer met de verkaveling en de loods; tussen beide ligt onder meer een stuk grasland waar heel wat verkleuringen op zichtbaar zijn (fig. 19). Of deze sporen in verband te brengen zijn met één of verschillende periodes aangetroffen bij het onderzoek op *d'Hooghe Noene* kan slechts door opgravingen uitgemaakt worden. Hopelijk zal men in de toekomst wel de kans bieden deze te onderzoeken. Waakzaamheid blijft meer dan ooit geboden.

SUMMARY

d'Hooghe Noene from the middle Bronze Age to the high Middle ages. Archaeological research near the Zandstraat at Varsenare (province of West Flanders)

In 1996 rescue excavations revealed a new early medieval settlement site near the village centre of Varsenare (Jabbeke) (fig. 1: 1), at a place called *d'Hooghe Noene*. The site was discovered during the construction of the road and preliminary sewage works for a future housing estate (fig. 2). Investigating the remains of the early medieval settlement site was the aim of the main part of the excavations. These were carried out in the areas adjacent to the new road (fig. 3 & 7). In the western part most features were truncated by ploughing (fig. 4). East of the new road the excavations were harmed by the presence of trees and the fact that the area formerly belonged to a park with rather dense vegetation (fig. 5-6).

Features from different periods were found: the remains of a Bronze Age barrow (fig. 8: 2), with a possible secondary cremation pit (fig. 8: 3), a large feature (fig. 8: 4) containing pottery which could be attributed to the Urnfields (fig. 9: 1-2), a former ditch (fig. 8: 5) with pottery finds (fig. 9: 3-5) from the 5th century BC and a second ditch-feature (fig. 8: 6) in which large quantities of late Iron Age pottery (fig. 9: 6) were found. Post-holes from a small building (fig. 8: 7) cut over the filling of the ditch and may be associated with a large pit (fig. 8: 9).

In the same area we also have the remains of two four-post granaries (fig. 8: 8); a small ditch cuts a post-hole of one of this granaries. This is only one of the many Roman features, which were found in the southern half of the excavation area (fig. 8: 10).

Beside parts of a ditch system the main Roman features consist of the plan of a two-aisled building and a pit (fig. 10). In this pit large amounts of pottery sherds and charcoal were found (fig. 11). The main part of the sherds are grog tempered and must be attributed to a dish, pots of different size and shape or small beakers; these are sometimes decorated with finger or nail impressions on the rim or on the shoulder (fig. 12). A small number of large beakers in a sandy fabric are clearly copies of *terra nigra* and gold-coated wares (fig. 13). Most fragments have been exposed to fire (fig. 14); the question remains if we are dealing here with the remains of pottery production in bonfires.

In the north zone of the excavated area Roman features are rare; worth mentioning are the remains of a well which was probably in use after the abandonment of the house.

The main purpose of the excavation was to investigate the remains of the early medieval site damaged by the sewage works (Pl. II). The site delivered large amounts of post-holes and bits of

⁹⁴ Thoen 1978, 74.

⁹⁵ Verhulst 1995, 109-

111.

foundation trenches. These are mainly concentrated on a restricted area limited to the south and to the east by small ditches. The general orientation of the houses was mostly EW – parallel to the *Zandstraat*. Few clear plans emerge from the chaos and most are incomplete. Some show characteristics known from other sites in the region, especially the use of foundation trenches (Pl. II: A-B). Worth mentioning here is also the presence of some trenches, which must be related to small constructions beneath the eaves or the use of radially cleft planks (fig. 15: a-b). In a lot of cases the foundation trenches however were not profound and what remains are a few deeper postholes at the corners and the entrances (Pl. II: C), sometimes with bits and parts of the foundation trench.

A second building type is also represented: larger buildings, which are probably three-aisled. The main frame of the construction consists of inner post pairs. In one example the wall was apparently placed just outside this frame (Pl. II: D) but in others no remains of the walls were found (Pl. II: E). Also present on the site are a large amount of four-post constructions; these are mainly concentrated in two parts of the excavated settlement. In the SE corner their size is smaller; these may be identified as the remains of granaries. The second concentration mainly consists of heavier constructions; here the four-post constructions were probably used as the so-called *Rutenbergen*.

Larger features must be associated with (storage?) pits and wells. The site yielded a large number of structures, which could be related to former wells: of these only one was excavated; it consisted of a timber built well with horizontal planks. Another well must have had a wooden construction of vertical planks but this well could not be excavated in extent. A very large feature must probably be interpreted as a watering place for cattle.

Amongst the finds we can mention different types of pottery. The imported wares are mainly burnished and black or grey (fig. 16:1). A few shell-tempered wares (fig. 16: 6) could be imported as well as of local origin. The local wares however are mainly sand tempered fabrics (fig. 16: 2-5); grass tempered wares are only represented in the earliest phase. The excavations yielded also a few metal finds, worth mentioning here are some iron objects (fig. 16: 7-9) and two copper alloy equal-armed brooches (fig. 17).

For the first time in the region early medieval graves were found. Of these graves one was oriented NS (fig. 18), the others had an EW or WE orientation; in the latter graves no skeletal remains were observed, however in three cases there was clear evidence of a wooden coffin.

During the early Middle Ages the site probably shifted to the Northeast. The barrow was flattened and the area used for habitation. The younger features found in the excavations consisted of cart tracks from the high Middle Ages. In the NW corner a few large postholes reveals the presence of at

least one building from the later high Middle Ages as one of the postholes cuts a cart track; the main part of the building remains however were probably situated outside the excavated areas.

The site *d'Hooghe Noene* is not the first registered in the village. During WW I German soldiers found iron age features and pottery north of the village centre (fig. 1: 4) and a few years ago some Roman sherds were found on different places along the *Zandstraat* (fig. 1: 5). Sewage works in advance of a new housing estate revealed the presence of another early medieval settlement (fig. 1: 6); unfortunately this site could not be excavated.

In the near future the whole surrounding area will have to be followed systematically, as only part of the early medieval settlement was excavated. Nearly a year after the excavations a large hangar was built in the immediate vicinity. As the archaeologists were not informed of this, no investigation could be carried out before or during the construction works, so it is unknown whether the western part of the settlement extended till there. Air photographs taken after the construction works reveal the presence of marks on a field between the housing estate and the hangar (fig. 19). The question remains if these marks should be associated with the early medieval settlement, the Roman site or even the older features.

BIBLIOGRAFIE

BAUWENS-LESENNE M. 1963: *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in West-Vlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen)*, Oudheidkundige repertoria IV, Brussel.

BERINGS G. 1985: Het oude land aan de rand van het vroegmiddeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* n.r. XXXIX, 37-84.

BLINKHORN P. 1997: Habitus, social identity and Anglo-Saxon pottery. In: CUMBERPATCH C.G. & BLINKHORN P.W. (eds.), *Not so much a pot, more a way of life. Current approaches to artefact analysis in archaeology*, Oxbow Monograph 83, 113-124.

BOURGEOIS J., SEMEY J. & VANMOERKERKE J. 1989: *Ursel. Rapport provisoire des fouilles 1986-1987. Tombelle de l'âge du bronze et monuments avec nécropole de l'âge du fer*, Scholae Archaeologicae 11, Gent.

BOURGEOIS J., MEGANCK M. & SEMEY J. 1998: *Cirkels in het land. Een inventaris van cirkelvormige structuren in de provincies Oost- en West-Vlaanderen II*, Archeologische Inventaris Vlaanderen. Buitengewone reeks 5, Gent.

- BOURGEOIS J. & NENQUIN J. 1996: Les enclos circulaires, allongés et quadrangulaires en Flandre découverts par les fouilles et les prospections aériennes. Contribution à la connaissance des âges des métaux. In: GROENEN M. (éd.), *La préhistoire au quotidien. Mélanges offerts à Pierre Bonenfant*, Grenoble, 41-72.
- BROCHIER J.-E. 1991: Géoarchéologie du monde agropastoral. In: GUILAINE J. (réd.), *Pour une archéologie agricole*, Paris, 303-322.
- BRULET R. 1985: Braives Gallo-Romain III. *La zone périphérique occidentale*, Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain XLVI, Louvain-la-Neuve.
- BURGNIES C. 1987: La céramique commune d'Houdain-lez-Bavay, *Revue du Nord* LXIX, 109-130.
- CALLEBAUT D. 1981: *Het oud kasteel te Petegem I. De Karolingische curtis en haar ontwikkeling tot de XIIde eeuw*, Archaeologia Belgica 237, Brussel.
- CAPELLE T. 1976: *Die frühgeschichtlichen Metallfunde von Domburg auf Walcheren*, Nederlandse Oudheden 5, Amersfoort.
- CHAPELOT J. 1980: Le fond de cabane dans l'habitat rural Ouest-Européen: Etat des questions, *Archéologie Médiévale* X, 5-57.
- CROIS R. 1967: Oude bewoningssporen te Roksem, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming "Société d'Emulation" te Brugge* CIV, 88-96.
- DE LOË A. 1905: Fouille d'une sorte de "terp" ou monticule de refuge au hameau du Coq-sur-Mer, à Vlissegheem (Flandre occidentale), *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* XIX, 254-262.
- DE LOË A. 1913: Nouvel examen des retranchements de Varssenaere (Flandre occidentale), *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* XXVII, 202.
- DE LOË A. 1925: La découverte de fonds de cabanes de l'époque de La Tène à Varssenaere, *Annales de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, Comptes-rendus et Mémoires des Congrès, 26e Congrès - Bruges, 92.
- DE LAET S.J. 1979: *Prehistorische culturen in het zuiden der Lage Landen*, Wetteren.
- DE MEULEMEESTER J. & MATTHYS A. 1980: *Vroegmiddeleeuwse sporen op de Burg te Brugge*, Archaeologia Belgica 226, Brussel.
- DENS C. & POILS J. 1914-1919: Etude de la voie romaine de Bruges à Oudenburg, *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* XXVIII, 71.
- DERU X. 1994: La deuxième génération de la céramique dorée (50-180 après J.-C.). In: TUFFREAU-LIBRE M. & JACQUES A. (éds.), *La céramique du Haut-Empire en Gaule Belgique et dans les régions voisines: faciès régionaux et courants commerciaux*, Nord-Ouest Archéologie 6, 81-94.
- DERU X. 1996: *La céramique belge dans le nord de la Gaule*, Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain LXXXIX, Louvain-la-Neuve.
- DESITTERE M. 1968: *De Urnenveldenkultuur in het gebied tussen Neder-Rijn en Noordzee*, Dissertationes Archaeologica Gandenses XI, Brugge.
- DIERKENS A. 1990: Saint Anshaire, l'abbaye de Torhout et les missions Carolingiennes en Scandinavie. Un dossier à réouvrir. In: LEPELLEY CL. & SOT M. (éds.), *Haut Moyen-Age. Culture, éducation et société. Etudes offertes à Pierre Riché*, La Garenne Colombes, 301-313.
- ERVYNCK A., DEMIDDELE H., DESENDER K. & SCHELVIS J. 1996: Loopkevers, mijten en kiezelwieren: bewijsmateriaal bij archeologische milieu-reconstructies, *Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis* 1.2, 9-16.
- FLORIN B. 1983: Les silos à grains du haut moyen âge en Cambrésis, *Revue du Nord* LXV, 105-121.
- FLORIN B. 1985: Réflexions sur la céramique du Haut Moyen-Age, *Mémoires de la Société d'Emulation de Cambrai* XCVIII, 7-102.
- FRANCHOO A. 1985: *Varsenare van weleer in woord en beeld*, Brugge.
- FRIEDERICH F. 1998: Driehoekige platte weefgewichten in een nieuw licht? Een inventarisatie en interpretatie, *Westerheem* 47, 240-244.
- GYSSELING M. 1960: *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands VI.2, Brussel.
- GYSSELING M. 1983: Inleiding tot de oude toponymie van West-Vlaanderen, *De Leiegouw* XXV, 39-58.
- HALSALL G. 1995: *Early Medieval Cemeteries. An introduction to Burial Archaeology in the Post-Roman West*, New Light on the Dark Ages 1, Glasgow.

- HAMEROW H., HOLLEVOET Y. & VINCE A. 1994: Migration Period Settlements and "Anglo-Saxon" Pottery from Flanders, *Medieval Archaeology* XXXVIII, 1-18.
- HEIDINGA H.A. 1987: *Medieval Settlement and Economy North of the Lower Rhine*, Cingula 9, Amsterdam.
- HENRION F. & HUNOT J.-Y. 1996: Archéologie et technologie du cerceuil et du coffrage de bois. In: GALINIÉ H. & ZADORA-RIO E. (éds.), *Archéologie du cimetière chrétien*. Actes du 2e colloque A.R.C.H.E.A., Orléans, 29 septembre - 1er octobre 1994, 11e supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France, 197-204.
- HILLEWAERT B. 1997: De Brugse Burger in de sleuf. Het archeologisch Project Refuge: bouwen aan een maatschappelijk draagvlak voor de archeologische monumentenzorg, *Jaarboek 1995-96 Brugse Stedelijke Musea*, 90-103.
- HOLLEVOET Y. 1991: Een vroeg-middeleeuwse nederzetting aan de Hoge Dijken te Roksem (gem. Oudenburg). Voorlopig verslag, *Archeologie in Vlaanderen I*, 181-196.
- HOLLEVOET Y. 1992a: Speuren onder het sportveld. Romeinse en middeleeuwse sporen ten zuiden van de Stedebeek te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Interim-verslag 1990-1992, *Archeologie in Vlaanderen II*, 195-207.
- HOLLEVOET Y. 1992b: Een luchtfoto opgegraven. Middeleeuwse landelijke bewoning langs de Meersbeekstraat te Snellegem (gem. Jabbeke, prov. W.-Vl.), *Archeologie in Vlaanderen II*, 227-235.
- HOLLEVOET Y. 1992c: Early-Medieval Hand-Made Pottery from Settlement Sites in Coastal Flanders (Belgium). In: JENNINGS S. & VINCE A. (eds.), *Technology and Innovation*, Pre-printed Papers Medieval Europe 1992, 3, York, 217-222.
- HOLLEVOET Y. 1993: Céramiques d'habitats mérovingiens et carolingiens dans la région d'Oudenburg (Flandre Occidentale, Belgique). In: PITON D. (éd.), *Travaux du Groupe de Recherches et d'Etudes de la céramique dans le Nord - Pas-de-Calais*. Actes du Colloque d'Outreau (10-12 avril 1992), Nord-ouest Archéologie, Hors-série, 195-207.
- HOLLEVOET Y. 1995: Toen Roksem nog Heroaldolugo heette..., *Vlaanderen* 44, nr 3 (= *Licht in de middeleeuwen. 1250 jaar Roksem en de kerstening in westelijk Vlaanderen*), 162- 168 (18-24).
- HOLLEVOET Y., COOREMANS B., DESENDER K. & ERVYNCK A. 1993: Een Karolingische vlechtwerkwaterput uit Zerkegem (gem. Jabbeke, prov. West-Vlaanderen): culturele en ecologische archa-eologica, *Archeologie in Vlaanderen III*, 243-253.
- HOLLEVOET Y. & HILLEWAERT B. 1997-1998: Het archeologisch onderzoek achter de voormalige vrouwengevangenis *Refuge* te Sint-Andries/Brugge (prov. W. Vl.). Nederzettingssporen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen, *Archeologie in Vlaanderen VI*, 191-207.
- JANSMA E., VAN DER PLICHT J. & KARS H. 1996-1997: Dendrochronology and Radiocarbon: how Absolute is Absolute Dating, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 42, 457-474.
- KARS H. 1983: Het maalsteenproductiecentrum bij Mayen in de Eifel, *Grondboor en Hamer* 3/4, 110-120.
- LEMAN-DELERIVE G. 1998: La céramique de La Tène finale dans la partie septentrionale de la Gaule Belgique. In: TUFFREAU-LIBRE M. & JACQUES A. (éds.), *La céramique précoce en Gaule Belgique et dans les régions voisines; de la poterie gauloise à la céramique gallo-romaine*, Actes de la table ronde d'Arras (14 au 17 octobre 1996) organisée par le Centre de Céramologie Gallo-Romaine, Nord-Ouest Archéologie 9, 11-23.
- MATTHYS A. 1975: *Middeleeuwse verzamelingen van het Gruuthuse museum (Brugge)*, Oudheidkundige repertoria. Reeks B- X, Brussel.
- MESTDAGH H. 1991: Micromorfologische studie van mortel-, pleister- en vloerbetonfragmenten in de Civitas Menapiorum, *Westvlaamse Archaeologica* 7.3, 77-84.
- NAERT A. 1992 7.3: De "Utfanc". Wording en verwording van de centraal West-Vlaamse "Wastine". In: *Heemkunde in Vlaanderen. Huldeboek dr. Jozef Weyns*, Winksele, 179-186.
- NOTERDAEME J. 1957: De fiscus Snellegem en de vroegste kerstening in het westen van Brugge, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* n.r. XI, 49-128.
- NOTERDAEME J. 1961: De ridders van Straten, *Het Brugs Ommeland* 1, 23-30.
- NOTERDAEME J. & DEKKERS E. 1955: Sint-Eligius in de Pagus Flandrensis. De kerk te Snellegem, *Sacris Erudiri* VII, 140-161.
- PARKER PEARSON M. 1999: *The Archaeology of Death and Burial*, Stroud.
- PARKHOUSE J. 1997: The Distribution and Exchange of Mayen Lava Quernstones in Early

- Medieval Northwestern Europe. In: DE BOE G. & VERHAEGHE F. (eds.) 1997: *Exchange and Trade in Medieval Europe*, Papers of the "Medieval Europe Brugge 1997" Conference Volume 3, Brugge, 97-106.
- PEACOCK D.P.S. 1982: *Pottery in the Roman world: an ethnoarchaeological approach*, New York.
- PÉRIN P. 1987: Des nécropoles romaines tardives aux nécropoles du Haut-Moyen Âge. Remarques sur la topographie funéraire en Gaule mérovingienne et à sa périphérie, *Cahiers archéologiques* 35, 9-29.
- POLLET J. & HELSEN J. 1933: *Toponymie van Varsenare*, Nomina Geographica Flandrica Monografie II, Brussel.
- REDKNAP M. 1984: Late Merovingian Black and Red Burnished Wares from Mayen (Rheinland-Pfalz), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 14, 403-416.
- REDKNAP M. 1988: Medieval pottery production at Mayen: recent advances, current problems. In: GAIMSTER D.R.M., REDKNAP M. & WEGNER H.-H. (eds.), *Zur Keramik des Mittelalters und der beginnenden Neuzeit im Rheinland. Medieval and later pottery from the Rhineland and its markets*, British Archaeological Reports i.s. 440, 3-37.
- ROGGE M. 1981: Een Merovingische nederzetting te Avelgem-Kerkhove. In: VAN DOORSELAER A. (red.), *De Merovingische beschaving in de Scheldevallei*, Westvlaamse Archaeologica - Monografieën II, 67-102.
- ROSS S. 1999: The church lands a hand. In: DONES J. & POLLARD T. (eds.), *The Loved Body's Corruption. Archaeological contributions to the study of human mortality*, Glasgow, 120-144.
- ROYMANS N. 1995: The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape, *Archaeological Dialogues* 2, 2-38.
- SCHEERS S. 1991: De Merovingische munten in West-Vlaanderen, *Westvlaamse Archaeologica* 7.1-2, 31-42.
- SCHOFIELD A.J. 1989: Understanding early medieval pottery distributions: cautionary tales and their implications for further research, *Antiquity* 63, 460-470.
- THEUWS F., VERHOEVEN A. & VAN REGTEREN ALTENA H.H. 1988: Medieval Settlement at Dommelen, Parts I and II, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 229-430.
- THOEN H. 1978: *De Belgische Kustvlakte in de Romeinse tijd*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XL nr. 88, Brussel.
- VAN BOSTRAETEN H. 1967: Merovingisch aardewerk van het type Beerlegem, *Helinium* VII, 229-252.
- VAN ES W.A. 1970: Grabsitten und Christianisierung in den Niederlanden, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 9, 77-90.
- VAN ES W.A. & VERWERS W.J.H. 1980: *Excavations at Dorestad 1. The Harbour: Hoogstraat I*, Nederlandse Oudheden 9, Amersfoort.
- VAN HEERINGEN R.M. 1992: *The Iron Age in the Western Netherlands*, Amersfoort.
- VAN OUTRYVE D'YDEWALLE S. 1921: *Geschiedenis van het "Veld" of zuid-westelijke gedeelte van de gemeente Sint-Andries*, Brugge.
- VANTHOURNOUT C. 1991: The "Hoge Andjoen" Motte at Werken - Kortemark: Mode of construction, function and chronology. In: TAUBER J. (red.), *Methoden und Perspektiven der Archäologie des Mittelalters*, Liestal, 187-207.
- VERHAEGHE F. 1988: Middeleeuwse en latere ceramiek te Brugge. Een inleiding. In: DE WITTE H. (red.), *Brugge Onderzocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek*, Archeo-Brugge 1, Brugge, 71-114.
- VERHAEGHE F. & HILLEWAERT B. 1991: Aardewerk uit de oude Burgfase (m.m.v. De Groote K. & Hollevoet Y.). In: DE WITTE H. (red.), *De Brugse Burg. Van grafelijke versterking tot moderne stadskern*, Archeo-Brugge 2, Brugge, 149-165.
- VERHULST A. 1995: *Landschap en Landbouw in Middeleeuws Vlaanderen*, s.l. (Brussel).
- VERMEULEN F. & HAGEMAN B. 1997: Een rituele omheining uit de late IJzertijd te Knesselare (O.-Vl.), *Lunula* V, 29-33.
- VERWERS W.J.H. 1995: Merovingian graves in an early medieval settlement, Escharen (municipality of Grave, prov. North Brabant). In: LODEWIJCKX M. (ed.), *Archaeological and historical aspects of West-European societies. Album amicorum André Van Doorselaer*, Acta Archaeologica Lovaniensia - Monographiae 8, Leuven, 321-331.
- VERWERS W.J.H. & BOTMAN A.E. 1999: Absolute Dating of Early Medieval Wells in Wijk

bij Duurstede. In: SARFATIJ H., VERWERS W.J.H. & WOLTERING P.J. (eds.), *In Discussion with the Past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle-Amersfoort, 243-251.

WEIDEMANN K. 1966: Die frühe Christianisierung zwischen Schelde und Elbe im Spiegel der Grabsitten des 7. bis 9. Jahrhunderts. In: JANKUHN H. (Hrsg.), *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 3, Hildesheim, 195-211.

YOUNG B. 1977: Paganisme, christianisation et rites funéraires mérovingiens, *Archéologie Médiévale* VII, 5-81.

ZIMMERMANN W.H. 1982: Archäologische Befunde frühmittelalterlicher Webhäuser. Ein Beitrag zum Gewichtswebstuhl, *Jahrbuch der Männer vom Morgenstern* 61, 111-144.

ZIMMERMANN W.H. 1989-1991: Erntebergung in Rutenberg und Diemen aus archäologischer und volkskundlicher Sicht, *Néprajzi Értésítő a Néprajzi Múzeum Évkönyve* 71-73, 71-104, (T. Hoffmann-Festschrift).